

TEFSİRDE MUHTEVA –METOT İLİŞKİSİ ÜZERİNE KRONOTİPOLOJİK BİR ANALİZ DENEMESİ

Yunus Emre GÖRDÜK*

Öz

Bu makale, tefsirde muhteva ve metot ilişkisini tahlil eden bir incelemeyi konu edinmiştir. Bilindiği gibi genel anlamda âyetlerin ne ifade ettiğini tespit etme faaliyetine tefsir, bu faaliyeti konu edinen ilim dalına da tefsir ilmi denmektedir. Önceleri Hz. Peygamber ve sahâbeden, âyetlerle ilgili rivâyetlerin aktarımı ve bir araya toplanmasıyla şekillenen tefsir faaliyeti, asırlar geçtikçe aklı çıkarsamaların da yer aldığı eserlerden oluşan zengin bir literatür halini almıştır. Bu çerçevede ortaya çıkan her tefsir ekolü, Kur’ân âyetlerini kendi bakış açısıyla yorumlamaya çalışmıştır. Yaygın bir kanaate göre, âyet hakkında yapılan açıklama yani tefsir faaliyeti, müfessirin tefsirde izlediği metoda göre şekillenmektedir. Bizim kanaatimiz ise yorumlanacak olan âyetin muhtevasının, tefsirde en az izlenen metot kadar hatta çoğu zaman daha fazla etkili olduğu yönündedir. Bu paralelde örnek olarak seçilen İbrâhim Sûresi 24-26. âyetler kronotipolojik perspektifle; tarihsel süreç içinde öne çıkan tefsirler ışığında incelenmiş ve ortaya çıkan sonucun belirttiğimiz fikri teyit eder nitelikte olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: tefsir, muhteva, metot, ilişki, kronotipolojik analiz.

AN ESSAY OF A CHRONO-TYPOLOGICAL ANALYSIS ON THE RELATIONSHIP BETWEEN METHOD AND CONTENTSIN INTERPRETATION OF THE QUR’AN

Abstract

This article is the product of a research which is analyzing the relationship between content and method in *tafsir*. In general, activities made to determine the meanings of the Qur’anic verses are called the *tafsir* activities and the branch of science that deals with these activities is called “the science of *tafsir*” (commentary). This activity is primarily consisted of the transmission of narratives about the Qur’an verses from the Prophet Mohammad and his companions. Over the centuries *tafsir* science has become a rich literature that included the works which involve rational inferences. In this context, emerged schools of *tafsir* which try to interpret the Qur’anic verses by their own perspectives. According to general opinion, the statements about the Qur’anic verses (*tafsir* activity) are shaped according to the *tafsir* method. In our opinion, the content of the Qur’anic verse which interpreted during *tafsir* activity is effective at least as the interpreting method (*tafsir* method) or more than that. In this context, 24 to 26 verses of Surah Ibrahim in the Qur’an were selected as examples and these verses have been discussed on the chrono-typological perspective; in the light of important *tafsirs* (commentaries) in the historical process and the result confirmed the idea which have stated above.

Keywords: *tafsir* (interpretation of the Qur’an), content, method, relationship, chrono-typological analysis.

Giriş

Tefsir faaliyeti, Kur’ân’ın ilk müfessiri olan Hz. Peygamber’in yaptığı açıklamalarla başlamış; onun âyetlerle ilgili beyanına şahit olan sahâbîler duyup

* Yrd. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. yunusemre.gorduk@gmail.com

öğrendiklerini diğer sahabîlere, sonrasında ise tâbiûn nesline aktarmıştır. Hadîs külliyatlarının özellikle *Kitabu't-Tefsîr* kısımlarında, Hz. Peygamber'den ve sahâbeden rivâyet edilmiş bol miktarda tefsir malzemesi bulunmaktadır. Önceleri şifâhen nakledilmiş olan bu rivâyetler, müstakil tefsirler vücuda gelmeye başlayınca yazılı hale gelmiş ve “rivâyet tefsiri” adıyla anılan tefsirler oluşmuştur.¹

“Me'sûr tefsir” veya “menkûl tefsir” adı da verilen rivâyet tefsiri, âyetlerin diğer âyetlerle ve Hz. Peygamber'in sünnetiyle tefsirini ayrıca sahâbeden ve tâbiûndan nakledilen tefsir rivâyetlerinin de ihtiva eden geniş bir sahayı ifâde etmektedir.² Zerkeşî'nin, *tefsir ilminde nüzul sebepleri, nâsih-mensûh, mübhemin tayini, mücmelin tebyini gibi ancak seleften yapılmış rivâyetlerle anlaşılabilir alanlar bulunmaktadır*,³ şeklindeki tespiti, rivâyet tefsirine duyulan zarurî ihtiyacı belirtme açısından önemlidir. İbn Cerîr et-Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân* adlı eseri, yukarıda tarifî yapılan “rivâyet tefsiri”nin en meşhur örneği sayılmaktadır.

Tefsir ilmi, kısa ve öz olarak, “Hz. Peygamber'e nâzil olan Kitabullah'ı anlamaya, açıklamaya, hükümlerini ve hikmetlerini istihraç etmeye vesile olan ilimdir”⁴ şeklinde tarif edilmiştir. Tefsir, bazen geniş anlamlar ifâde eden lafızlardaki mânânın keşfi, bazen de belağat ve maânî itibariyle birden fazla ihtimal arasında birinin tercihi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵ Söz konusu iki alanı da kapsayan *Tefsir* ve *te'vil* terimleri muhtelif zamanlarda birbirlerinin yerine kullanılmış olsa da istilâh olarak *tefsir*'in *te'vil*'den daha önce kullanıldığı bilinmektedir.⁶ Farklı görüşler var olmakla birlikte, özellikle müttekaddimûn ulemânın *tefsir* ve *te'vil* arasında fark görmediği nakledilmiştir.⁷ Te'vilin rivâyete, tefsirin ise dirâyete dayandığını ifâde edenlerin olduğu da bilinmektedir.⁸

Asr-ı Saadet'te Kur'ân'ı anlama açısından büyük bir problemin olmadığı; karşılaşılan problemlerin de Hz. Peygamber'e müracaat edilerek çözüme kavuşturulabildiği anlaşılmaktadır. Zamanla İslam'ın geniş bir coğrafyada yayılması, Arap Dili'ne hâkimiyet düzeyinin gerilemesi, bilgi ve kültür zâfiyeti gibi birçok sebebin yanında; hakkında herhangi bir rivâyet bulunmayan veya bulunan rivâyetlerin yetersizliğinden ötürü tekrar ele alınması gereken âyetlerin varlığı “re'y tefsiri”, “ma'kûl tefsir” gibi isimlerle de anılan “dirâyete tefsiri”ni zorunlu hale getirmiştir.⁹ Dolayısıyla Tabîun, Hz. Peygamber'e ve Sahâbe'ye dayanan tefsir rivâyetlerinden kendilerinde mevcut olanları sonrakilere aktarmış, hakkında rivâyet bulunmayan konularda ise kendi rey ve içtihatlarına göre bazı

¹ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsîr Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1995, s. 228-229; Albayrak, Halis, *Tefsîr Usûlü*, Şûle Yayınları, İstanbul 2011, s. 100.

² ez-Zehabî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Mektebetü Vehbe, Kahire, tsz., I, 112-114; Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara, 2010, s. 524; a.mlf., *Tefsîr Usûlü*, s. 228.

³ ez-Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut/ Lübnan, 1957, II, 171; es-Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti li'l-Âmme, Kahire, 1974, IV, 221.

⁴ Bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 13.

⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 15.

⁶ Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 214-215.

⁷ Detaylı bilgi için bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 146-156; es-Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 192-200; ez-Zerkânî, Muhammed Abdülâzîm, *Menâhilü'l-İrfân*, thk. Ahmed b. Ali, Darü'l-Hadîs, Kahire 2001, II, 3-10; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 11-20.

⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 150; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 17.

⁹ Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, s. 601; a. mlf. *Tefsîr Usûlü*, s. 230; Demirci, Muhsin, *Tefsîr Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 151-152.

açıklamalar yapmışlardır. Asr-ı Saadet'ten uzaklaştıkça bu tefsir faaliyetinin artarak devam ettiği görülmektedir.¹⁰Bu meyânda *dirâyet tefsiri*'nin kuvvetli bir biçimde ortaya çıktığı zaman diliminin Tabiûn ve Etbâu't-Tabiîn devirleri, yani hicrî ikinci ve üçüncü asırlar olduğu söylenebilir.

Söz konusu dönemde, bir taraftan tefsir, hadîs, fıkıh, kelâm gibi İslâmî ilimler oluşurken öte yandan ortaya birçok mezhep ve fırka çıkmıştır. Buna bağlı olarak pek çok İslam âlimi âyetleri aklî delillerle ve kendi anlayışları çerçevesinde tefsir etmeye çalışmış; gösterilen bu gayret, İslam âleminin fikir dünyasını, İslâmî ilimleri ve özellikle tefsir ilmini çeşitli açılardan genişletip zenginleştirmiştir. Bu cümleden olarak günümüzde *kelâmî tefsir*, *fikhî tefsir*, *bilimsel tefsir*, *sosyolojik tefsir*, *filolojik tefsir*, *edebî tefsir*, *konulu tefsir* gibi isimlerle ifâde edilen ve rivâyetten ziyâde re'ye dayanan tefsir çeşitleri *dirâyet tefsiri* cümlesinden sayılmaktadır. Haddizâtında telif edilmiş olan tefsirleri kesin sınırlarla rivâyet ve dirâyet diye ayırmak da mümkün değildir. Nitekim dirâyet tefsiri sayılan eserlerde pek çok rivâyete ve dilbilimsel yoruma rastlandığı gibi; rivâyet tefsirlerinde de müellifler zaman zaman kendi görüşlerini ortaya koymuşlardır. Bu açıdan “rivâyet ağırlıklı” ve “dirâyet ağırlıklı” tefsirler diye bir ayırım yapmanın daha sıhhatli olacağı görülmektedir.

Tefsirde farklı metotları benimsemiş olsalar da müfessirlerin bir âyet hakkındaki îzâhlarının temel noktalarda ortak olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle muhkem âyetlerden maksut olan temel mesajlar, -asla zarar vermeyecek detaylar hariç-kişiye göre değişiklik göstermeyecek ölçüde açıktır. Aksi takdirde muhkemât herkes tarafından farklı anlaşılacak ve İlâhî metnin hidâyet rehberi oluşu tartışılır konuma gelecektir. Bu bağlamda genel bir çerçeve çizilecek olursa muhkem âyetler hakkındaki îzâhların, temelde aynı olmakla birlikte; müfessirin meslek, meşrep, bakış açısı, zekâ, dil, üslup, tarz ve detaya inip inmeme gibi birçok yönden sadece tâlî farklılıklar gösterdiği söylenebilir.

Buna bağlı olarak aynı âyeti ele alan müfessirlerin, izledikleri farklı metotlar ışığında âyetin değişik yönleriyle ilgili ufuk açıcı yorumlar yapmış oldukları görülmektedir. Ancak bu durumun ekseriyetle, ihtisas alanı dışındaki konularda doyurucu îzâhlar yapılmasına engel olduğunu söylemek yanlış olmaz. Örneğin ahkâm tefsirlerinin, ilgi alanı gereği, Kur'ân'da verilen darb-ı mesellerle ilgili detaylı bilgi ve yorumlar içermesi beklenmez. Kelâmî konulara ağırlık veren müfessirlerin, tasavvufî yorumlardan uzak durması tabii karşılanabilir. Aynı şekilde sosyolojik tefsir yapan bir müfessirin hurûf-ı mukatta'a ile ilgili toplumsal açıdan söyleyeceği fazla bir şey bulunmamaktadır. Bu paralelde benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Bizim bu makalede üzerinde durmaya çalışacağımız temel nokta, tefsir metodunun, müfessirin ilgi alanıyla irtibatlı olduğu kadar (hatta bazen daha ziyade)âyetin muhtevasına göre de şekillendiğine dair kanaatimizdir. Nitekim bir âyette îzâh edilmesi gereken noktaların tespiti bile, bir yönüyle tefsir metoduna bağlı görünse bile tefsir metodundan önce gelmektedir. Çoğu zaman bir âyette tefsiri yapılacak hususların (kelime, kavram, ifâde vb.), o âyetle ilgili seleften nakledilen rivâyetler çerçevesinde belirlendiği anlaşılmaktadır. Öte yandan bazı

¹⁰ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I, 112.

âyetlerin, ancak belli sınırlar çerçevesinde tefsir edilebildiği ve farklı tefsir ekollerini aynı alanda buluşturduğu görülmektedir. Dolayısıyla tefsir metodunun, âyetlerin îzâha ihtiyaç duyulan noktalarının tespitinde ve yapılacak açıklamalarda değiştirici bir fonksiyona sahip olup olmadığının belirlenmesi gerekmektedir. Bu açıdan somut bir örnek çerçevesinde bazı sonuçlara ulaşmaya çalışılacaktır.

Muhteva-Metot İlişkisi Açısından Örnek Ayet İncelemesi/Kronotipolojik Perspektif

Öncelikle Kur'ân'da yer alan muhkem âyetlerin, özellikle canlı-cansız mahlûkattan (semâ, arz, deniz, dağ, ağaç, arı, deve vb.) bahseden âyetler, peygamber kıssaları, ibadet, muamelat gibi konularda tefsir çeşitlerinin genel itibarıyla ve esasa ilişkin çok farklı yaklaşımlar sergilemediği görülmektedir. Bununla birlikte tefsir metotları, âyetin îzâhında farklı bakış açılarından birine ağırlık verilmesine neden olmaktadır. Diğer bir ifâdeyle, “ağırlık verilen bir bakış açısının sonucu olarak tefsir türleri ortaya çıkmıştır” demek de mümkündür. Örneğin “namaz”dan bahseden bir âyet hakkında; rivâyet tefsirlerinde ağırlıklı olarak âyetin ne anlama geldiğine ve nasıl anlaşıldığına ilişkin seleften gelen rivâyetleri aktarılırken; dirâyet ağırlıklı tefsirlerde daha ziyâde yapılan bu bahsin lafız örgüsü, içeriği ve farklı konularla ve değişik ilimlerle olan ilişkisi incelenmektedir.

Bu cümleden olarak fikhî tefsirlerde namazın ahkâmına dair hükümler çıkarılırken; lügavî tefsirlerde, âyetdeki lafızların dilbilimsel açıklamalarına ağırlık verildiği görülür. Sosyolojik tefsir yaklaşımında namazın sosyal hayat için önemi ele alınırken, bilimsel tefsirlerde namazın psikolojik yönü ve insan sağlığına faydasını incelenebilir. Edebî tefsirlerde, âyetdeki fesâhat ve belâgate dikkat çekilirken, işârî/tasavvufî tefsirlerde namazın zahirî pratiğinden öte kalben ve ruhen tecrübe edilen bir takım anlamlarından bahsedilmesi beklenir. Ama bu tefsir yaklaşımlarının tamamı “الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ”¹¹âyetindeki “وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ” cümlesinin, “onlar namazı ikâme ederler/kılarlar” demek olduğu noktasında buluşabilir ve “الصَّلَاةَ / namaz” kelimesiyle kastedilen şeyin; iftitah tekbiri, kıyam, kıraat, rükû, secde ve ka'de'den ibaret bir ibadet pratiği olduğunda ihtilaf etmez. Bu paralelde Kur'ân'daki darb-ı meseller, müteşâbih âyetler, hurûf-ı mukatta'a ve bunlar gibi unsurların; muhteva-metot ilişkisi bağlamında tefsirleri buluşturan daha belirgin ortak alanlar olduğu düşünülebilir. Nitekim söz konusu alanlar fikhî, sosyolojik, bilimsel ve benzeri tefsir ekollerinin farklı yaklaşımları için çok elverişli görünmemektedir.

Bunu düşünceyi somutlaştıracak sağlıklı bir analiz yapmak için, seçilecek bazı âyetlerin mevcut en eski tefsirlerden günümüze uzanan tarihsel çizgide ve muhteva ağırlığı esasına dayalı bir tasnif çerçevesinde incelenmesi gerekmektedir. Başlıkta kullanılan “kronotipolojik analiz” ifâdesiyle anlatılmaya çalışılan budur.¹²Dolayısıyla söz konusu inceleme, çalışmanın ortalama bir makale

¹¹ Bakara, 2/3.

¹² Çoğunlukla arkeolojide kullanılan “chrono-typology” terimi, tarihsel süreç içinde birbirinden farklılaşan tipik unsurlara (mimârî unsurlar, araç-gereçler, eşyalar, arkeolojik kalıntılar, mineraller vb.) dayalı bir tarihleme metodu olarak tarif edilmektedir. Biz de bu kavramı bir nevi tefsir arkeolojisi bağlamında, “belli bir âyetin farklı tefsir ekollerine göre

boyutlarından biraz daha uzun olmasını gerektirmektedir. Buna rağmen maksimum sınırlar göz önünde tutularak vedaha detaylı çalışmalara kapı aralaması ümit edilerek İbrâhim Sûresi'nin bir darb-ı mesel örneği olan 24-26. âyetleriyle yetinilecektir. Bu âyetlerin açıklamasına yer vermeyen tefsirler doğal olarak zikredilmeyecek; buna karşın Râgıp el-İsfahânî, İmam Gazâlî, İbn Teymiyye gibi bazı müelliflerin söz konusu âyetlerle ilgili bir takım izâhları, müstakil birer tefsir olmayan değişik eserlerinden nakledilecektir. Zemahşerî, Beydâvî ve Nesefigibi bazı müelliflerin farklı görüşlerine ise birden fazla başlık altında yer verme ihtiyacı duyulacaktır. Müfessirlerin metot, tarz ve üsluplarının somutlaşması açısından söz konusu âyetler ele alınırken ortaya çıkan bazı tekrarlara ise çalışmanın tabiatı gereği yer verilecektir.

Söz konusu âyetlerde “ أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ (24) تُؤْتِي أُكْلَهَا كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ (25) وَمَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ (26) Allah'ın nasıl misâl verdiği görmedin mi? Güzel (tayyib) bir kelime; kökü sağlam, dalları göğe doğru yükselen, Rabbinin izniyle her zaman meyve veren güzel (tayyib) bir ağaç gibidir. Allah insanlara böylece misaller gösteriyor, umulur ki ibret alsınlar. Habîs bir kelimenin misâli ise (gövdesi) toprağın üstünden koparılıveren ve kökü (kararı, sebâtı) olmayan habîs bir ağaç gibidir”¹³ buyrulmaktadır.

1) Rivâyet Ağırlıklı Tefsirlerde İbrâhim Sûresi 24-26. Âyetler

a) Tâbiûndan olan Mücâhid (v. 104/722), Hz. Peygamber'in bu âyetleri okuduğunu ve temiz/güzel ağacın “hurma”, habîs ağacın ise “hanzale” olduğunu ifade ettiğini nakleder.¹⁴

b) Mukâtil b. Süleyman (v. 150/767) âyette yer alan “tayyib kelime”nin sevap (hasene) ve ihlâs kelimesi yani “لا إله إلا الله” olduğunu, kelime-i tevhidden daha güzel ve daha tayyib bir kelimenin olmadığını söyler. Aynı bunun gibi taze hurmadan da daha tatlı daha güzel bir meyve yoktur. Dolayısıyla “tayyib ağaç” kökü yerde sabit, başı gökyüzüne doğru uzanan hurmadır. İhlâs kelimesi de müminin kalbinde, toprağa kök salan hurma gibi yerleşir. Onu tekellüm ettiği vakit semâya yükselir, tıpkı hurma dallarının semâya doğru yükselmesi gibi. Nasılki hurma güzellik, tatlılık ve uzunluk açısından diğer ağaçlardan üstünse “لا إله إلا الله” da diğer bütün kelimelerden üstündür. Mümin bu kelimeyi tekellüm ederek gece-gündüz, sabah-akşam hayır ve sevap işleyen, böylece sürekli meyve veren bu ağaç gibidir.¹⁵

c) Abdürrezzak es-San'ânî (v. 211/826), Enes b. Mâlik'e dayanan rivâyetinde tayyib ağacın hurma, habîs ağacın ise hanzale olduğunu söyler. Ağacın hurma olduğuna dair Katade'den de bir rivâyet zikreder. Bu ağacın sürekli meyve vermesi ise, yazın ve kışın onun meyvelerinden yenilebilmesidir. Âyette geçen

kronolojik olarak okunuşu”nu ifade edebilmek için transfer ederek kullanmayı uygun bulduk.

¹³ İbrâhim, 14/24-26.

¹⁴ Mücâhid b. Cebr et-Tâbiî Ebû'l-Haccac el-Mekkî el-Kureşî el-Mahzûmî, *Tefsîru Mücâhid*, Dâru'l-Fikri'l-İslamiyyi'l-Hadîse, Mısır, 1989, s. 411.

¹⁵ Mukâtil b. Süleyman, Ebû'l-Hasan İbn Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, Dâru İhyai't-Türâs, Beyrut, 2001, II, 404.

“حِينَ” Katade’ye göre yaz-kış, Hasan-ı Basrî’ye göre ise altıncı ile yedinci ayın arasıdır.¹⁶

d) En geniş ve en meşhur rivâyet tefsiri olan *Câmiu’l-Beyân*’ın müellifi Taberî (v. 310/922), tayyib kelimenin Allah’a iman olduğunu ve bunun, meyveleri de kendisi gibi tertemiz olan bir ağaca benzediğini belirtir.¹⁷Kendi zamanında, ulaşabildiği bütün rivâyetleri bir araya toplayan Taberî “كَلِمَةٌ طَيِّبَةٌ” ile kastedilen şeyin ne olduğu konusunda ihtilaf edildiğini söyler: “Mümindir”, “müminin imanıdır”, “müminin kendisidir”, “kelime-i tevhiddir”, “ihlastır”, “kökü ihlas, dalları Allah korkusu olan bir ağaç gibidir, imandır”; “aslı kalpte sabit olan, semâya yükselerek engellenmeden Allah’a ulaşan bir kelimedir”; “güzel bir ağaç gibi olan mümindir çünkü müminin arzda işlediği hayırlı ve sâlih amelleri, güzel sözleri semâya, Allah katına yükseltir” şeklinde çeşitli rivâyetler nakledilmiştir.¹⁸

Rivâyetlerin geneli 24. âyette geçen “شَجَرَةٌ طَيِّبَةٌ”in “hurma ağacı” olduğunda müttefiktir. Bu hususta Enes b. Mâlik’e istinâd eden birçok rivâyet bulunmaktadır. Mesruk, Mücâhid, İkrime, Dahhâk, Katade, Said b. Cübeyr, İbn Zeyd gibi zevâta istinâden yapılan nakiller bu haberi teyit etmektedir. Nitekim sahih hadisler de bu ittifakı doğrulamaktadır. Örneğin Abdullah İbn Ömer kanalıyla, Hz. Peygamber’in ashâba, tıpkı mümin gibi yapraklarını dökmeyen ağaç hangisidir? Diye sorduğu ve cevap çıkmayınca bu ağacın “hurma” olduğunu söylediği rivâyet edilmiştir.¹⁹Söz konusu ağacın cennette bir ağaç olduğunu ifade edenler de olmuştur. İbn Abbas’tan bu ağacın hem hurma olduğuna dair hem de cennette bir ağaç olduğuna dair nakiller bulunmaktadır.²⁰

Tayyib ağaç, “meyveleri tayyib olan ağaç” anlamındadır, muhatapların anlayışına havale edilerek ayrıntı terk edilmiştir. Aslı/kökü müminin kalbindeki “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ” hakikati olan bu ağacın dalları yani müminin sâlih amelleri semâya yükselir.²¹ Sürekli meyve vermesi ise, müminin sürekli, yaz ve kış, sabah-akşam, günün her saatinde Rabbine itaat halinde oluşuna ve sâlih amel işlediğine yapılan vurgudur. Âyette geçen “كُلَّ حِينٍ” ile ilgili çeşitli yorumlar yapılmıştır. İbn Abbas’a dayandırılan çeşitli rivâyetlere göre, sabah-akşam anlamındadır. Gece-gündüz de

¹⁶ Abdürrezzak es-San’ânî, İbn Hüمام Ebû Bekir el-Himyerî el-Yemânî, *Tefsîru Abdürrezzâk, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye*, Beyrut, 1998, II, 243.

¹⁷ et-Tâberî, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr, *Câmiu’l-Beyân Fî Te’vîli’l-Kur’ân*, Müessesetu’r-Risale, Beyrut, 2000, XVI, 567.

¹⁸ Tâberî, *Câmiu’l-Beyân*, XVI, 567-569.

¹⁹ Tâberî, *Câmiu’l-Beyân*, XVI, 574. Söz konusu hadis, bazı kaynaklarda şöyle geçmektedir: *Hz. Peygamber birgün sahâbe ile otururken, meclisin en genci olan Abdullah b. Ömer’e, “Hangi ağaç insanoğluna benzer?” diye sormuştu. Mecliste bulunanların hepsinin aklı çöl ağaçlarına giderken, sorunun muhatabı olan Abdullah b. Ömer’in aklına hurma ağacı gelmiş fakat utandığı için bunu söyleyememişti. Nihâyet Hz. Peygamber “hurma” deyince, Abdullah, babası Hz. Ömer’e, kendi aklına da hurmanın geldiğini fakat ifade etmediğini anlatmıştı. Bkz. Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillah İbn Muhammed b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî, *Müsned*, Kahire, 1895, VIII, 205; el-Buhârî, Ebû Abdillah İsmail b. İbrahim el-Cu’fi, *Sahihu’l-Buhârî*, Dâru Tavki’n-Necât, 2002, *İlim*, 14; Müslim, Ebu’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri, *Sahih*, İstanbul, 1992, *Sıfâtu’l-Kıyâme*, 64.*

²⁰ Tâberî, *Câmiu’l-Beyân*, XVI, 569-575.

²¹ Tâberî, *Câmiu’l-Beyân*, XVI, 567-568.

denmiştir. Ayrıca “iki ay”, “altı ay”, “altı yedi ay arası”, “yaz-kış”, “bir sene”, “bilinmeyen bir vakit” anlamlarına gelebileceği belirtilmiştir.²²

Habîs ağaca “شَجَرَةَ خَيْبَةٍ” benzetilen “كَلِمَةُ خَيْبَةٍ” genel itibariyle “Kâfirin küfrü”, “Allah’a koştığı şirk” ve “nifak” şeklinde tefsir edilmiştir. Bu ağacın, yeryüzünde yaratılmadığı kanaatinde olanlar da vardır. Bununla beraber rivâyetlerin genelinden söz konusu ağacın “hanzale ağacı” olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu hususta Enes b. Mâlik’e dayanan birçok haber de bulunmaktadır.²³ Kâfirin küfrünün ve işlediği günahların, ne yeryüzünde sebatı ve kalıcılığı ne de gökyüzünde yükseleceği bir makam vardır. Şirkle beraber yapılan ameller Allah katında geçerli değildir. Kezâ kâfirinsâlih olmayan söz ve amellerinin de ne dünyada ne de ahirette faydası vardır. Allah katında değersizdir.²⁴

e) İbn Ebî Hâtîm (v. 327/939) de kendi tefsirinde, Taberî’nin zikrettiği rivâyetlerin aynılarını veya benzerlerini daha mücmel bir şekilde nakletmektedir. İbn Abbas ve Enes b. Mâlik’ten yapılan nakiller onun tefsirinde de merkezî bakış açısını oluşturmaktadır.²⁵

f) es-Semerkandî (v. 373/973) diğer klasik rivâyet tefsirlerinde olduğu gibi İbn Abbas, İkrime, Mücâhit, Said b. Müseyyeb ve Mukâtilgibi tefsir otoritelerinin yaptığı nakiller ekseninde bir çerçeve çizer. Kendi görüşünü, güzel kelimenin “ihlas”, güzel ağacın da “hurma” olduğunu; “nasıl ki kelimada, ihlastan (Kelime-i Tevhid) daha güzel bir şey yoktur; aynen onun gibi meyveler arasında da yaş hurmadan daha tatlı ve güzel bir şey yoktur” ifâdesiyle açıklar.²⁶

g) es-Sa’lebî (v. 427/1036) yukarıda zikrettiğimiz genel rivâyetlerin özeti mahiyetinde, âyette geçen “كَلِمَةُ طَيِّبَةٍ”in, *marifet*, *tasdik* ve *ihlas* ile dolu *mümin kalbi* olduğunu ifâde ederek²⁷ Enes b. Mâlik kanalıyla gelen bir rivâyette Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğunu nakleder: “Dikkat ediniz! Bu din, sağlam bir ağaç gibidir. Kökü iman, dalları zekât, damarları oruç, sürgünleri Allah yoluna davet, yeşilliği ve tazeliği ise haramlardan çekinmektir. Bir ağaç, meyve vermediği zaman eksik kalacağı gibi, iman da haramlardan çekinme olmazsa kemâle eremez.”²⁸

h) Mekî b. Ebî Tâlib (v. 437/1045) âyetlerde geçen kelime ve ağacın, iman ve küfre örnek olarak zikredildiğini söyler. Tayyib ağaç hakkında Hz. Peygamber’den mervî “hurma” ve İbn Abbas’a dayanan “mümin”, “hurma” ve “cennette bir ağaç” açıklamalarını merkeze alan müellif; Mücahit, İkrime, Dahhâk, Katade, Said b. Müseyyeb, Atıyye el-Avfî, Rebî’ b. Enesgibi râvîlerden nakiller yaparak genel çerçevede diğer müfessirlerle birleşir. Allah’a iman eden, Hz. Peygamber’e inanarak şeriatına uyan mümin tayyib ağaç gibidir. Tevhid üzere

²² Tâberî, *Câmiu’l-Beyân*, XVI, 576-582

²³ Tâberî, *Câmiu’l-Beyân*, XVI, 584-585.

²⁴ Tâberî, *Câmiu’l-Beyân*, XVI, 586-588.

²⁵ Bkz. İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed et-Temîmî er-Râzî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, Mektebetü Nizâr, Suudi Arabistan, 1998, VII, 2241-2244.

²⁶ es-Semerkandî, Ebû’l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim, *Bahru’l-Ulûm*, yayın yeri yok, tsz., II, 241.

²⁷ es-Sa’lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, *el-Keşf ve’l-Beyân an Tefsîri’l-Kur’ân*, Dâru İhyai’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut, 2002, V, 314.

²⁸ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, V, 315.

duruşu, sürekli fayda veren ve meyvesi hiç kesilmeyen hurma ağacına benzer. “لا إله إلا الله” kökünde sabit olan bu ağacın dalları, yani müminin sâlih amelleri semâya yükselmektedir. Yani o, yeryüzünde amel ederken, fiilleri ve sözleri gökyüzüne ulaşır. Ayrıca gece ve gündüz her vakit “كُلَّ حِينٍ” Rabbine itaat ettiği için, meyveleri hiçbir zaman bitmeyen bir ağaç gibidir. Bu ifade “iki ay”, “altı ay”, “bir sene” gibi zaman dilimlerini ifâde etmektedir.²⁹

Mekkî b. Ebî Tâlib “كُلَّ حِينٍ” kavramıyla ilgili, Taberî'nin kanaatinin “sabah-akşam” ve “her an” şeklinde olduğunu belirtir. Yine söz konusu ağaç, Taberî'ye göre cennette bir ağaçtır ve Allah bu sözle misâl vermektedir. Nehhâs, İkrime, Said b. Cübeyr, Mâlik b. Enes, İmam Şâfiî gibi bilginlerin “حِينٍ” kavramıyla ilgili görüşlerini de gerekçeleriyle birlikte zikreden müellif, habîs ağacın kâfîre misâl olduğunu belirtir. Onun ameli de, cesedi de, rûhu da habîstir. Amellerinin ne dünyada kararı vardır ne de semâya yükselebilir. Ayrıca habîs kelimenin küfür ve şirk; habîs ağacın da “hanzale”, “sarımsak” ve “küşûs”³⁰ olduğuna dair meşhur rivâyetleri zikrederek îzâhını bitirir.³¹

i) el-Mâverdî (v. 450/1059) rivâyet tefsirlerinde pek rastlanmayan sistematik açıklamasında tayyib kelimenin iki şekilde yorumlandığını ifâde eder. Mücahit ve İbn Cüreyc'e göre “iman”, Atıyye el-Avfî ve Rebi' b. Enes'e göre “mümin”dir. Tayyib ağaç ise İbn Abbas, Enes b. Mâlik ve Abdullah b. Ömer'e göre “hurma”; yine İbn Abbas'a istinad eden bir habere göre “cennette yaratılmış olan bir ağaç”tır. İbn Abbas'tan “tayyib kelime iman, tayyib ağaç mümindir” şeklinde bir nakil de yapılmıştır. Mâverdî “الحين” ile ne ifâde edildiğine dair daha önce zikrettiğimiz farklı görüşleri de sıralayarak söz konusu âyetler hakkındaki tefsirini bitirir.³²

j) el-Vâhidî (v. 468/1076) herhangi bir râvî ismi ve rivâyet zikretmeden bu âyetlerin tefsiriyle ilgili görüşlerini kısaca ifâde etmiştir. Tayyib kelime “لا إله إلا الله”, tayyib ağaç “hurma”dır. Bu ağaç, kökleri yerde sabit, dalları semâya doğru uzanan ve her vakit meyve veren bir ağaçtır. İman da aynı şekilde müminin kalbinde sabittir, onun sâlih amelleri ve tesbihleri ise semâya yükselmektedir. Habîs kelime “şirk”, habîs ağaç ise “küşûs”tur. Şirk de aynı bu köksüz küşûs gibi sahibine hiçbir fayda vermemektedir.³³

k) “Âyette “كَلِمَةً طَيِّبَةً” ile kastedilen “لا إله إلا الله”, tertemiz bir ağaca benzetilmiştir” diyen el-Bağavî (v. 510/1116) İbn Abbas'tan yapılan şu rivâyeti nakleder: *Bu, cennette bir ağaçtır. Kökü toprakta sabit, dalları semâya doğru uzanmıştır. Aynen bunun gibi “لا إله إلا الله” kelimesi de müminin kalbinde marifet ve tasdikle sabittir. Onunla tekellüm ettiği zaman hiçbir engelle karşılaşmaksızın*

²⁹ Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed b. Muhtar el-Kaysî, *el-Hidâye İlä Bulûğî 'n-Nihâye fî İlmi Meâni'l-Kur'ân ve Tefsîrihi*, Câmiatu's-Şârîka, 2008, s. 3803-3808.

³⁰ Parazit olarak yaşayan, özel olarak yetiştirilmeyen, diğer ağaçlara sarılarak büyüyen, köksüz, yapraksız ve acı bir bitkidir. (bkz.Ma'lûf, Levis, *el-Müncid fi'l-Luğa*, el-Matbaatu'l-Katolikiyye, Beyrut, 1956, s. 676.)

³¹ S. 3806-3811.

³² Bkz. el-Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, tsz., III, 132-133.

³³ Bkz. el-Vâhidî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali en-Neysabûrî eş-Şâfiî, *el-Vecîz fî Tefsîri Kitabi'l-Azîz*, Dâru'l-Kalem- Dâru's-Şamiye, Dımaşk-Beyrut, 1993, s. 581-582.

Allah katına yükselir.³⁴ Bağavî, Hz. Peygamber'in bu ağacın hurma olduğunu ifâde etmesinin de şöyle yorumlandığını nakleder: *İnsana en çok benzeyen ağaç hurma ağacıdır. Çünkü sair ağaçlar baş kısmından kesilince daha gürleşir, hurma ise aynen insan gibi başından kesilince kurur. Ayrıca hurma da tıpkı insan gibi aşılama ve telkih olmadan meyve vermez. Çünkü hurma, Hz. Âdem'in yaratıldığı çamurun fazla kalan kısmından yaratılmıştır.*³⁵ Bağavî genel kanaate katılır ve 26. âyette “شَجَرَةَ حَبِيبَةٍ”e benzetilen “كَلِمَةَ حَبِيبَةٍ” kavramını da, şirk ve küfür olarak tefsir eder.³⁶

1) İbn Atıyye (v. 542/1147), Enes b. Mâlik ve İbn Abbas'tan yapılan nakilleri zikreder. Kadı Abdülcebbar'ın, tayyib kelimenin “لا إله إلا الله” olduğuna dair görüşünü ve müminin kendisi olduğuna dair diğer bir görüşü zikreder; tayyib ağacın ise ekseriyete göre hurma olduğunu belirtir. Bu ağacın “كُلُّ حَبِيبٍ /her vakit” meyve vermesi ise, “her altı ayda bir”, “her iki ayda bir”, “sabah ve akşam”, “ne zaman istenirse” gibi zaman ölçüleriyle ifâde edilmiştir. Bu ağaç tıpkı her vakit ibadet eden bir mümine benzetilmiştir. İbn Atıyye'ye göre de habîs ağaç, küfür sözü ve küfre yakın kelâmlardır. Habîs ağaç ise ekseriyete göre hanzaledir. İbn Abbas'a istinâden verilen bir habere göre bu ağaç yeryüzünde yaratılmamıştır. Söz konusu ağaçla verilen misâl kâfiri/müşriki ifâde etmektedir.³⁷

m) Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (v. 597/1201)'nin nakline göre “أَلَمْ تَرَ كَيْفَ “ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا” hitabı hakkında müfessirler, “Allah'ın nasıl misâl verdiğini, kalp gözünle görmedin mi?” yorumunu yapmıştır. Tayyib kelimenin İbn Abbas'a dayanan rivâyette “لا إله إلا الله” şeklindeki şehâdet olduğunu belirten İbnü'l-Cevzî bunun tayyib ağaca benzetildiğini ve bunun “tayyib meyveli ağaç” demek olduğunu söyler. Ancak tayyib ağaç, kelâmın delâletiyle tayyib meyveleri dekapsadığı için âyette ayrıca beyan edilmemiştir. Bu tayyib ağaç hakkında üç rivâyet vardır. İlki Buhârî ve Müslim'de geçtiği üzere onun “hurma” olduğudur. İkincisi onun “cennette bir ağaç” olduğudur ki bu haberi Ebû Zubyân, İbn Abbas'tan nakletmiştir. Üçüncü rivâyet ise bu ağacın “mümin” olduğunu belirtir. Bu yoruma göre âyetin devamındaki “تَوَاتِي أَكْلَهَا كُلُّ حَبِيبٍ” ifâdesi, yine İbn Abbas'tan yapılan bir rivâyete göre “mümin Allah'ı günün her saatinde zikreder” anlamındadır. Farklı rivâyetlerde “حَبِيبٍ” ile belirtilen zaman biriminin bir sene, sekiz ay, altı ay, iki ay ve sabah-akşam olabileceği söylenmiştir.³⁸

Habîs kelime İbn Abbas'a dayanan rivâyete göre şirkidir. Habîs ağaç hakkında da muhtelif beş nakil vardır. Enes b. Mâlik'in Hz. Peygamber'den nakline göre bu ağaç “hanzale” ağacıdır. İbn Abbas'tan yapılan, “kâfir”dir, “küşûs ağacı”dır, “sarımsak”tır ve “misâl olarak verilmiştir, dünyada mevcut bir ağaç değildir” şeklinde dört ayrı nakil vardır. Kâfir, habîs ağaca benzetilmiştir. Onun semâya yükselen tayyib kelâmı olmadığı gibi, sâlih bir ameli de yoktur.³⁹

³⁴ el-Bağavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd b. Muhammed b. el-Ferrâ, *Meâlimu't-Tenzil fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1998, III, 37.

³⁵ Bağavî, *Meâlimu't-Tenzil*, III, 38.

³⁶ Bağavî, *Meâlimu't-Tenzil*, III, 38.

³⁷ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, III, 335-336.

³⁸ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1422/2001, II, 510-511.

³⁹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, II, 511.

n) İbn Kesîr (v. 774/1373) İbn Abbas'ın tayyib kelimeyi “ شَهَادَةُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ ” ve tayyib ağacı “mümin” olarak yorumladığını naklettikten sonra Dahhâk, Said b. Cübeyr, İkrime, Katade ve birkaç kişinin daha: “Bu, müminden, onun tayyib sözünden ve sâlih amelinden ibarettir. Muhakkak mümin, hurma ağacı gibidir. Her vakitte, sabah-akşam sâlih amelleri sürekli semâya yükselir” dediğini ifâde eder.⁴⁰ İbn Mes'ud ve Enes b. Mâlik'in “tayyib ağaç”ın “hurma” olduğunu belirttiklerini nakleder.⁴¹ Hurma ağacı ile ilgili yukarıda zikrettiğimiz İbn Ömer hadîsini nakleden İbn Kesîr, âyette geçen tayyib ağacın cennette olduğuna dair İbn Abbas'tan gelen rivâyeti de nakleder.⁴² Küfür kelimesinin benzetildiği habîs ağaç hanzale ağacıdır. Küfürün ne kökü, ne sebâtı ne de dalları vardır. Kâfirin de ne ameli semâya yükselir ne de ondan bir şey kabul olunur.⁴³

ö) Mecdüddîn el-Firuzabadi (v. 817/1414)'nin *Tenvîru'l-Mikbas*'da bu âyetlerle ilgili naklettiği rivâyetler de, diğer tefsirlerde yer alan İbn Abbas'tan mervî rivâyetlerden bir farklılık arz etmemektedir.⁴⁴

p) Celâlüddîn es-Suyûtî (v. 911/1506) de İbn Kesîr'in söz konusu âyetlerle ilgili nakillerinin neredeyse aynılarını, bazı küçük takdim-tehir ve icmal-tafsil farklarıyla zikretmiştir.⁴⁵

Değerlendirme

Özellikle İbn Abbas, Enes b. Mâlik ve Abdullah b. Ömer'e istinâden yapılan rivâyetler ışığında tayyib ağacın “hurma”, habîs ağacın “hanzale” olduğu belirtilmiştir. Tayyib kelimenin kelime-i tevhid, habîs kelimenin ise şirk olduğuna dair de genel bir kanaat söz konusudur. Taberî'yle birlikte detaylı yorumlar kayda geçmiş, Tayyib kelimenin, *mümin*, *mümininimanı*, *mümininkendisi*, *kelime-i tevhid*, *ihlas* gibi şeyler olduğu söylenmiş, bu arada tayyib ağacın cennette bir ağaç olabileceği de belirtilmiştir. Taberî'den önceki tefsirlerin nisbeten mücmel olduğu, onu takip eden asırlarda ise onun aktardıklarından çok da farklı nakillerin yapılmadığı söylenebilir.

Aynı paralelde buluşan îzâhlarında Mâverdî ve İbnü'l-Cevzî'nin sistematik yaklaşımları, el-Vâhidî'nin rivâyet zinciriyle ilgili hiçbir isim zikretmemesi, Sa'lebî'nin en çok benimsediği rivâyeti tercih etmesi, Mekkî b. Ebî Tâlib'in neredeyse Taberî kadar detaylı ve uzun açıklamalar yapması, Bağavî'nin hurma ağacının insana nasıl benzediğini belirten rivâyetleri dikkat çekicidir. İbn Kesîr ve Suyûtî'nin ise Taberî de olduğu gibi kendilerine ulaşan her rivâyeti nakletmeyerek daha ziyade kendilerince tutarlı buldukları ve sıhhatine kanaat getirdikleri haberleri naklettikleri görülmektedir. Söz konusu tefsirlerin hiçbirinde diğerlerine oranla bâriz farklı îzâhlar görülmemektedir ki bu durumun rivâyet tefsirlerinin genel karakterinden kaynaklandığını söylemek mümkündür.

⁴⁰İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureşî el-Basrî ed-Dımaşkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâru't-Taybe, 1999, IV, 491.

⁴¹İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, 491.

⁴²İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, 493.

⁴³İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, 494.

⁴⁴el-Firuzabadi, Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Yakub, *Tenvîru'l-Mikbâs Min Tefsîri İbn Abbas*, Matbaatu Mustafa el-Bâbi'l-Halebî, Mısır, 1951, s. 213.

⁴⁵Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz., V, 20-26.

2) Dirâyet Ağrıklı Tefsirlerde İbrâhim Sûresi 24-26. Âyetler

2. 1.) Genel Değerlendirme Yapanlar

a) Zemahşerî (v. 538/1143) “كَلِمَةً طَيِّبَةً”ı tevhid kelimesi olarak açıklar. Tesbih, tahmid, istiğfar, tevbe ve duâ gibi her türlü güzel sözün bu kapsamda olduğunu belirtir. Bu arada İbn Abbas’ın “ لا إله إلا الله ” şeklindeki îzâhını da nakleder. Temiz ağaç ise, ona göre temiz ve hoş meyveler veren hurma, üzüm, incir, nar ve benzeri ağaçlardır. “كَلِمَةً حَبِيبَةً” başta şirk olmak üzere her türlü kabih sözdür. “شَجَرَةً حَبِيبَةً” ise tatlı ve güzel meyveler vermeyen, hanzale gibi ağaçlardır. Dolayısıyla bunların istikrârı ve faydası yoktur.⁴⁶

b) er-Râzî (v. 606/1209) bu misalin, saadet ve şekavet ehli insanların hallerini açıkladığını söyler. Allah, dört özelliği olan bir ağaç zikrederek tayyib/temiz kelimeyi ona benzetmiştir: Bu ağaç, görünüşü, şekli, kokusu, meyvesi, tadı ve faydasıyla “tayyib”dir. Kökü sağlamdır, yıkılmaz. Dallarının semâya uzanması ağacın kuvvetini, kök ve damarlarının sıhhatini gösterir. Başka ağaçlar gibi bir mevsimde ve muvakkaten değil her zaman meyve verir. İşte âyette, Allah’ı tanımak, O’nun muhabbet, hizmet ve tâatine gark olmak bu ağaca benzetilmiştir.⁴⁷ Râzî bu minvalde “شَجَرَةً طَيِّبَةً” benzetmesinin detaylı bir îzâhını yapar.⁴⁸ Ona göre “شَجَرَةً حَبِيبَةً” ise, bütün azapların başı olan küfür, şirk ve Allah’ı bilmeme cehâletidir. Habîs ağaç da üç özellikle tavsif edilmiştir: Görüntüsü, tadı, kokusu habîstir. Toprak üstünde duramaz ve yıkılır. Yani sağlam bir kökü ve aslı yoktur. Dolayısıyla da istikrârsızdır.⁴⁹

c) Beydâvî (v. 685/1286) âyetlerin içeriğine dâir îzâhlar açısından genel anlamda Zemahşerî’nin dikkat çektiği noktalara vurgu yapar. Tayyib kelime, kelime-i tevhid, İslam’a ve Kur’ân’a davet etmek; habîs kelime ise Allah’a şirk koşmak, küfre ve hakkı yalanlamaya davet etmektir. Genel anlamda hak adına ve ıslah için söylenen her kelime tayyib; bunun tersi olan bütün kelimeler de habîstir. Aynı şekilde Tayyib ağacın hurma olduğu, merfû bir rivâyette cennette bir ağaç olduğu; habîs ağacın da hanzale veya küşûs olduğu rivâyet edilmiştir. Bunların da umumiyet ifâde ettiği söylenebilir.⁵⁰

d) Neseî (v. 710/1310)’ye göre tayyib kelime kelime-i tevhiddir. Kökü kalp ile tasdik, dalları dil ile ikrar, meyveleri ise onun esaslarına göre yapılan ameldir. Bir ağaç meyvesiz de olsa ağaç, bir mümin amelsiz de olsa yine mümin sayılmaktadır ancak ağaçtan maksûdun meyve olduğu da aşikârdır. Hurma ve üzüm gibi bütün meyveli ağaçlar tayyib sayılmaktadır ancak cumhûra göre söz konusu ağaç hurmadır. Rivâyete göre Hz. Peygamber bir gün sahâbeye “söyleyin bakalım Allah hangi ağacı mümine misâl olarak verir?” diye sormuştu. Mecliste bulunanların akli çöl ağaçlarına giderken, Abdullah b. Ömer’in kalbine hurma ağacı gelmiş fakat utandığı için bunu söyleyememişti. Nihâyet Hz. Peygamber

⁴⁶ez-Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâfu An Hakâiki’t-Tenzil*, Dâru’l-Kitabi’l-Arabî, Beyrut, 1985, II, 552-554.

⁴⁷er-Râzî, İmam Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Hüseyn et-Teymî, *Mefâtihu’l-Gayb*, Dâru İhyai’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut, 1998, XIX, 89.

⁴⁸Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XIX, 89-92.

⁴⁹Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XIX, 93.

⁵⁰el-Beydâvî, el-Kâdî Nâsırüddîn Ebî Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî, *Envâru’t-Tenzil ve Esrâru’t-Te’vil*, Dâru İhyai’t-Türâs, Beyrut, 1997, III, 198.

“dikkat edin o ağaç hurmadır” demişti. Neseî bu rivâyetle, ağacın hurma olduğunu teyit etmektedir. Habîs kelime ise küfürdür. Meyvesi temiz ve güzel olmayan bütün ağaçlar da habîstir. Hadîste bu ağacın hanzale olduğu belirtilmiştir.⁵¹

e) el-Hâzin(v. 741/1340) “أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا” âyetinin Hz. Peygamber’e hususî olarak hitap ettiğini ancak diğer bütün insanları da umûmen adeta “أَلَمْ تَرَ أَيُّهَا” diyerek muhâtap aldığını belirtir. Sâir müfessirler gibi İbn Abbas’a istinâden tayyib kelimenin “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ”, tayyib ağacın ise “hurma” olduğunu belirten el-Hâzin bu konuda İbn Mes’ûd, Enes, Mucâhid, İkrime ve Dahhâk’ın da müttelik olduğunu altını çizer. Bunlara, Hz. Peygamber’in sahabîlere hurma ağacıyla ilgili soru-cevap hadîsini nakleden İbn Ömer’i de ekler.⁵²

“حِينَ”lafzının, sabah-akşam, gece-gündüz, kış-yaz, iki ay, dört ay, altı ay, sekiz ay, bir sene gibi kısa ve uzun çeşitli zaman birimlerini ifâde edebildiğini söyleyen el-Hâzin; hurmanın da kuru ve yaş her türlüünün her mevsim ve her vakitte yendiğini belirtir. Diğer bir açıdan âyet, mümin kulun dâima sâlih amel işlediğine, sürekli meyve veren bir ağaç gibi olduğuna dikkat çekmektedir. Onun tayyib kelimeleri de ağacın yukarı uzanan dalları gibi semâya yükselmektedir. Hurmanın çeşitli yönlerden insana benzerliğini de izâh eden müellif, imanın ağaçla ilgisini de şöyle kurar: Nasıl ki bir ağaç derin bir kök, sağlam bir gövde ve dimdik ayakta duran dallar olmadan olmaz; öyle de kâmil bir iman için de kalp ile tasdik, dil ile ikrar, beden ile amel etmek gerekir. Aynı şekilde habîs kelime küfür/şirk, habîs ağaç hanzale, küşûs veya sarımsaktır. Kâfir, köksüz bir ağaç gibidir; sağlam bir gövdesi, dalları ve meyveleri de yoktur. Yıkılıp gitmeye mahkûmdur.⁵³

f) Ebû Hayyan (v. 745/1345) âyetlerle ilgili filolojik açıklamalar yapmış, bazılarını yukarıda zikrettiğimiz hadîsleri ve konuyla ilgili çeşitli rivâyetleri sıralamıştır.⁵⁴“Tayyib kelime”nin İbn Abbas’a göre “Allah’ı senâ etmek”, “tesbih”, “tenzih”; el-Asamm’a göre “müminin tâatinin tümü” veya “Kur’ân-ı Kerim”; İbn Bahr’e göre “İslam’a davet” olduğunu nakleder.⁵⁵Cumhûrun “habîs kelime”yi “küfür” olarak izâh ettiğini ifâde eden Ebû Hayyan; Mesruk’a göre bu kelimenin “kızb/yalan”, “küfre davet” veya “kâfir için dayanak” gibi anlamlar ifâde ettiğini söyler. “Allah’ın razı ve hoşnut olmadığı her kelâm” şeklinde açıklama yapanlar da olmuştur.⁵⁶Kâfir, tıpkı âyette bahsedilen habîs ağaç gibidir. Elinde bir şey olduğunu zanneder, ancak istikrârı yoktur ve ondan faydalanamaz. Câhilliler bu ağacı faydalı zanneder oysaki habîstir.

g) el-Hatîb eş-Şirbînî (v. 977/1570), İbn Abbas’ın ve çoğu müfessirin tayyib kelimeyi “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ” olarak tefsir ettiğini; tayyib ağacın ise Enes’e ve İbn Mes’ûd’a göre hurma; İbn Abbas’a göre cennette bir ağaç olduğunu söyler. Şirbînî de Neseî’nin naklettiği İbn Ömer hadîsini naklederek, mümin kimse için Allah’ın

⁵¹en-Neseî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Hâfızuddîn, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, Dâru'l-Kelimü't-Tayyib, Beyrut, 1998, II, 171-172.

⁵²el-Hâzin, Alâuddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhim b. Ömer, *Lübâbu't-Te'vil fi Meâni't-Tenzil*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1994, III, 36-37.

⁵³el-Hâzin, *Lübâbu't-Te'vil*, III, 35.

⁵⁴Ebû Hayyân, Muhammed Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân Esîrûddin el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1999, VI, 431-432.

⁵⁵Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, VI, 431.

⁵⁶Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, VI, 433.

misâl olarak verdiği ağacın hurma olduğunu belirtir. Sonrasında ise Bağavî'nin de naklettiği gibi hurma ağacının insana benzetilmesine sebep olan üç önemli noktayı zikreder. Ulemâ imanın, müminin toprak gibi olan kalbinde kök salan bir ağaç olduğunu, bu ağacın dallarının yani sâlih amellerin semâya yükseldiğini söylemiştir. Şirbînî, habîs kelime “küfür”dür; habîs ağaç ise hanzale, sarımsak, küşûs veya diken ağacıdır diyerek diğer tefsirlerdeki bilgileri özetlemiştir.⁵⁷

h) Ebû's-Suûd(v. 982/1574) 24. âyette Hz. Peygamber'e yapılan özel hitâbın ondan sonraki herkesi de muhatap aldığını; tesbih, tahmid, istiğfar, tevbe, duâ gibi bütün güzel sözlerin tayyib kelime kapsamında olduğunu belirtir. Âyetlerin dilbilimsel izâhını Zemahşerî'nin verdiği örnekleri tekrarlayarak yapan müellif, söz konusu ağacın hurma olduğunu veya cennette yaratılmış bir ağaç olduğunu naklederek eserinde en kuvvetli iki ihtimâle yer vermiş olur. Habîs kelime ifâdesi küfür, küfre davet, hakkı yalanlama gibi bütün kabîh sözleri kapsamaktadır. Habîs ağaç ise meyvesi tayyib olmayan hanzale ve küşûs gibi bütün ağaçlardır.⁵⁸

Değerlendirme

Zikredilen açıklamalar ışığında söz konusu müfessirlerin, rivâyet tefsirlerine kıyasla tefsiriye ni açılımlarla buluşturdıkları söylenebilir. Zemahşerî'den itibâren tesbih, tahmid, istiğfar, tevbe, duâ gibi bütün güzel sözlerin tayyib kelime kapsamında sayılması; Râzî'nin tayyib ve habîs ağaçların özelliklerine dair detaylı çıkarımlarda bulunması; el-Hâzin'in tafsilli açıklaması; Ebû Hayyan'ın tayyib kelimeyi tenzih, habîs kelimeyi ise kizb/yalan ile izâhı bu açılımın önemli birer örneğidir. Öte yandan bunların, İbn Abbas, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Ömer ve tabiûn kuşağından olan tefsir otoritelerinin yaptıkları rivâyetlerin genel çerçevesinden çıkmadıkları da görülmektedir.

2. 2.) Kelâmî Yönü Öne Çıkan Tefsirlerde İbrâhim Sûresi 24-26.

Âyetler

a) Taberî ve İbn Ebî Hâtim gibi müelliflerin çağdaşı olan Ebû Mansur el-Mâtürîdî (v. 333/944)'nin, Ebû Bekir el-Keysânî'den yaptığı nakle göre Tayyib kelime Kur'ân, habîs kelime ise insanların ilâhî kitap diye ihdâs ettikleri kitaplardır. Kur'ân, tayyib bir ağaç olan hurmaya veya bütün meyveli ağaçlara benzetilmiştir. İnsanların ihdâs ettikleri habîs kitaplar ise meyve vermeyen habîs ağaca benzetilmiştir. Kur'ân tayyib ağaca benzetilmiştir çünkü kalıcıdır, insanlar onun her türlü faydasından istifâde ederler, onu kesmezler, varlığı her zaman devam eder. Tıpkı bunun gibi insanlar daimî ve ebedî olan Kur'ân'dan da dâima istifâde edeceklerdir.⁵⁹

Tayyib ağacın kökünün sabit oluşu, Kur'ân'ın hüccet ve bürhanlarla sabit oluşunu ifâde eder. İnsanlar tarafından ihdâs edilen kitaplar ise, hüccet ve bürhâna dayanmadığı için; bekâsız, kararsız, sebatsız ve meyvesiz habîs ağaç gibi bâtil ve

⁵⁷eş-Şirbînî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-Hatîb, *es-Sirâcu'l-Münîr*, Matbaatu Bulak, Kahire, 1286/1869, II, 179-180.

⁵⁸ Ebû's-Suûd, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-İmâdî, *İrşâd-u Akli's-Selîm İla Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz., V, 43-44.

⁵⁹el-Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, Dârul-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005, VI, 387.

bozuktur.⁶⁰ Mâtürîdî bu açıklamalardan sonra, bazılarının tayyib ağacın iman ve tevhid olduğunu belirttiğini de nakleder. Buna göre iman ve tevhid, hayır ve sâlih amel ehli olan insanlar için sürekli meyve veren bir ağaç gibidir. Nitekim kökü hüccet ve bürhanlarla sapasağlam olan iman ve tevhid ağacının göğe yükselen dalları gibi, sâlih ameller daimi olarak semâya, Allah katına yükselir. Habîs kelime ise küfürdür. Küfrün kâfirlere hiçbir faydası yoktur çünkü hüccetsiz, bürhânsız ve sonuçsuzdur. Şehvet ve kuruntunun ortaya çıkardığı bir şeydir. Meyvesiz, kimseye bir faydası dokunmayan, devamsız ve bekâsız bir ağaç gibidir.⁶¹ Mâtürîdî tayyib şecerinin “mümin” olduğunu söyleyenlerin bulunduğunu da nakleder.⁶² Buna göre habîs ağacın da “kâfir” olduğu anlaşılmaktadır.

b) İbn Teymiyye (v. 728/1328), akîdenin temelini kelimenin yani sözün oluşturduğunu söyler.⁶³ Âyetlerde tayyib kelime ile kastedilen şey “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ” yani “kelime-i tevhid”, “iman ve tevhid itikadı”; habîs kelime ise, “küfür itikadı ve şirkir”.⁶⁴ Tevhid, tayyib ağaca benzetilmiştir. Bir ağacın kökü ne kadar sağlam olursa dalları da o kadar sağlam olacaktır. Aynı şekilde dalları da yağmur ve rüzgârla beslendiğinde köklerine tesir edecektir. Aynen bunun gibi iman kalptedir (ağacın kökü gibi) İslam ise alenîdir (ağacın dalları gibi). Nitekim zâhirî söz ve ameller, bâtinî söz ve amellerle birbirlerini istilzâm etmekte ve birbirine delâlet etmektedir.⁶⁵ Şüphesiz ki itikat, insanı kendi mahiyetine uygun amellere götürecektir, fâsit ise fâsit ameli netice verecektir. Fâsit amel habîs ağacın dalları gibidir, fâsit dallar ağacın kökünün de bozuk olduğuna delâlet eder, kök ise bozuk itikattır. İşlenen haram fiiller diğer mefâside de sebeptir. Şarap içmenin, Allah’ı zikretmekten ve namazdan alıkoymasın, düşmanlığa ve taşkınlığa sebebiyet vermesi gibi.⁶⁶

c) Söz konusu âyetlerin îzâhına *Î'lâmu'l-Muvakki'in* adlı eserinde oldukça geniş yer ayıran İbn Kayyim el-Cevziye (v. 751/1350), tayyib kelime'nin sâlih amel meyvesi vereceğini bu yüzden âyette faydalı meyveler veren tayyib ağaca benzetildiğini söyler. Müfessirlerin çoğunluğuna göre bu kelime “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ” şahadetidir, çünkü Allah'ın razı olacağı zâhir ve bâtin bütün sâlih ameller bu kelimenin meyveleridir.⁶⁷ Ali b. Ebî Talha'nın İbn Abbas'tan yaptığı nakle göre, tayyib kelime “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ” tayyib ağaç ise mümindir. Müminin kalbinde bu tevhid hakikati sağlam kökleri ile sâbittir, dalları ise onun semâya yükselen sâlih amelleridir.⁶⁸ Rebî' b. Enes, tayyib kelimenin iman olduğunu, imanın da tayyib bir

⁶⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, VI, 387.

⁶¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, VI, 387-388.

⁶² Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, VI, 388.

⁶³ İbn Teymiyye, Takiyüddin Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abdilhalîm b. Abdisselam el-Harrânî, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, Mecmau'l-Melik Fehd li-Tibâati'l-Mushafi's-Şerif, Medine, 1995, IV, 74.

⁶⁴ İbn Teymiyye, *Beyânu Telbîsi'l-Cehmiyye fî Te'sisi Bidâihimi'l-Kelâmiyye*, Mecmau'l-Melik Fehd li-Tibâati'l-Mushafi's-Şerif, Medine, 2005, III, 77; a. mlf.: *Câmiu'l-Mesâil*, Dâr-u Âlem, 2000, I, 133-134; a. mlf.: *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, IV, 74; VII, 542; XIII, 158-159; a. mlf.: *el-Cevâbu's-Sahîh Limen Beddele Dîne'l-Mesîh*, Dâr-u'l-Âsime, Suûdi Arabistan, 1999, III, 266.

⁶⁵ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, VII, 542.

⁶⁶ İbn Teymiyye, *Beyânu Telbîsi'l-Cehmiyye*, III, 77-78.

⁶⁷ İbn Kayyim el-Cevziye, Muhammed b. Ebî Bekir b. Eyyub Sa'd Şemsüddîn, *Î'lâmu'l-Muvakki'in An Rabbi'l-Âlemîn*, Dâr-u'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1991, I, 132.

⁶⁸ İbn Kayyim, *Î'lâmu'l-Muvakki'in An Rabbi'l-Âlemîn*, I, 132.

ağaç olduğunu söyler. Kökü sağlam olan bu ağaçta ihlas eksik olmaz, gökyüzüne uzanan dalları ise (haşyet) Allah korkusudur.⁶⁹

İbn Kayyim, selefin “tayyib ağaç”ın hurma olduğunu söylediklerini bunun İbn Ömer’den gelen sahih bir rivâyete dayandığını da belirtir. Bu ağacın müminin kendisi olduğunu söyleyenler de vardır, bu yorum ise İbn Abbas’a dayanmaktadır. Nitekim mümin yeryüzünde amel etmekte ve konuşmaktayken, sâlih amelleri ve tayyib kelimeleri semâya yükseltilmektedir.⁷⁰ Benzeri birçok rivâyeti⁷¹ sıralayan İbn Kayyim, âyette müminin ağaca benzetilmesinin bazı sırlarını da şöyle îzâh eder: Ağaç köksüz, gövdesiz, dalsız, yapraksız ve meyvesiz olmaz. Aynen öyle de, iman ve İslam ağacının kökleri ilim, marifet ve yakîn; gövdesi ihlas; dalları amel; meyveleri ise sâlih amelin gerektirdiği övülmüş ahlâk, memdûh sıfatlar ve sâlih davranışlardır.⁷²

Habîs kelime ve habîs ağaç ise küfrün ve kâfirin misalidir. Dahhâk’a göre devrilen kararsız habîs ağaç kâfirin misalidir. Bu ağacın ne kökü, ne dalları, ne meyvesi ne de menfaati vardır. Kâfir de tıpkı bunun gibi hayırlı amel işlemez ve hayır konuşmaz. Allah da onu bereketli ve menfaatli kılmaz.⁷³ Keza İbn Abbâs’a göre habîs kelime “şirk”, habîs ağaç “kâfirdir”. Şirkte, kâfirin yapışacağı bir asıl ve kök yoktur. Allah şirkle beraber yapılan amelî, yani müşrikin amelini kabul etmez. Onun amelleri semâya yükselemez, ne semâda ne de arzda sâlih bir amelî bulunmaz, köksüz ve gövdesiz habîs ağaç gibidir.⁷⁴ İbn Kayyim’in Rebî’ b. Enes’ten yaptığı rivâyet de İbn Abbâs’tan mervî olanla neredeyse aynı meâldedir.⁷⁵

Değerlendirme

Mâturîdî, kendi zamanına kadar ulaşan rivâyetlerin kendince en kayda değer olanlarını nakletmekle birlikte; tayyib ağacın Kur’ân-ı Kerîm, habîs ağacın beşer tarafından ihdâs edilmiş bâtil kitaplar olduğuna dâir nakliyle yeni bir açılım gerçekleştirmişti denebilir. Ayrıca tayyib ağacın gönüldeki imana benzetilmesi ve onun sağlamlığı nispetinde meyveleri olan sâlih amellerin de çoğalacağı şeklinde yapılan yorum tipik bir kelâmî değerlendirme niteliğindedir. İbn Teymiyye sağlam itikadın sağlam kökler gibi olduğu bağlamında itikad-amel ilişkisini ortaya koyan açıklamalar yapmıştır. İbn Teymiyye’nin ağaç analogjisinden itikad-amel ilişkisiyle ilgili bir takım hususlara Râzî’den daha net bir şekilde intikal etmesi; hem aynı âyete bakan müfessirlerin farklı görüşlerine hem de kelâmî tefsir yöntemine örnek olması açısından önemlidir. Onun öğrencisi İbn Kayyim’in de aynı çizgiyi takip ettiği söylenebilir.

2. 3.) Ahkâm Tefsirleri’nde İbrâhim Sûresi 24-26. Âyetler

a) el-Cassâs (v. 370/980), *Ahkâmü'l-Kur’ân*’da tayyib kelime/ağaç ve habîs kelime/ağaç kavramlarından bahsetmemiş sadece 25. âyeti ele alarak “جین” zaman diliminin ne olabileceğini tahlil etmiştir. Ebû Zubyan’ın İbn Abbas’tan nakline

⁶⁹ İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakki'in An Rabbi'l-Âlemîn*, I, 132.

⁷⁰ İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakki'in An Rabbi'l-Âlemîn*, I, 133.

⁷¹ Bkz. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakki'in An Rabbi'l-Âlemîn*, I, 133-135.

⁷² İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakki'in An Rabbi'l-Âlemîn*, I, 133-134.

⁷³ İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakki'in An Rabbi'l-Âlemîn*, I, 135.

⁷⁴ İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakki'in An Rabbi'l-Âlemîn*, I, 135.

⁷⁵ İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakki'in An Rabbi'l-Âlemîn*, I, 135.

göre sabah-akşam'dır. Keza İbn Abbas, Mücâhid, Amir ve İkrime'ye göre âyette yer alan “حِينَ”, hurmanın her altı ayda bir meyve verdiği binâen “altı ay” demektir. el-Cassâs naklettiği diğer rivâyetlerde “حِينَ” kavramının, “en kısa zaman dilimi”, “iki ay”, “yedi ay”, “on üç yıl”⁷⁶, “kırk yıl”, “belirsiz bir zaman dilimi”⁷⁷ ve “kıyamet günü”⁷⁸ şeklinde değişik anlamlara gelebileceğini âyetler ışığında ortaya koyar. Kendisi de, “altı ay”ın en makul yorum olduğunu belirtir. Bunun sebebi de hurma ağacının meyve vermesi sadedinde iki ayın çok kısa, bir senenin ise çok uzun bir zaman dilimi olduğudur. el-Cassâs'ın söz konusu yorumları, tayyib ağacın hurma ağacı olduğu kabulüyle yaptığı anlaşılmalıdır.⁷⁹

b) el-Kiyâ el-Herrâsî (v. 504/1110) de *Ahkâmu'l-Kur'an*'ında sadece 25. âyeti ele alarak “حِينَ” kavramını incelemiş ve el-Cassâs'ın yukarıda yer verdiğimiz rivâyetlerle dolu tahlilindeki açıklamaları neredeyse aynen tekrar etmiş; ondan farklı olarak söz konusu kelimenin borçlanmanın fikhî boyutuyla bağlantısını kurmuştur. Şâyet borcun ödeneceği vakit “حِينَ” olarak tayin edilmişse bu, İmam Şâfî'ye göre muayyen bir zaman ifade etmemektedir. Çünkü “حِينَ”in ne kadarlık bir zaman birimi olduğu belli değildir. İmam Ebû Hanîfe ise “حِينَ” ile yapılan zaman tayinini İkrime'nin hükmünü esas alarak altı ay şeklinde belirlemiştir. Bu takdirin, âyetteki ağacın hurma olduğu varsayılarak onun meyve verdiği zaman zarfı olan altı aya göre yapıldığı anlaşılmalıdır.⁸⁰

c) Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (v. 543/1148) hadîs kaynaklarına istinaden tayyib ağacın hurma olduğunu kısaca tespit ettikten sonra diğer ahkâm tefsirlerinde olduğu gibi “الْحَيْنَ” kavramını tahlil eder. “الْحَيْنَ”: “en kısa zaman birimi (an)”, “sabah-akşam”, “üç gün”, “iki ay”, “altı ay”, “bir sene”, “yedi sene”, “on üç sene”, “kıyamet günü” ve “bilinmeyen (müphem/mechul) bir zaman birimi” olarak yorumlanmıştır. İbnü'l-Arabî bu yorumların bazılarının âyet ve hadîslere atfen çıkarıldığını bazılarının ise İsrâiliyyat'a dayandığını detaylıca aktarır. Daha sonra ise fakîhlerin bu kavramı nasıl yorumladıkları ve nasıl hüküm çıkardıkları hakkında, zaman ölçüsü olarak “حِينَ” lafzıyla yapılan yemin ve adaklarla ilgili örnekler verir ve îzâhlar yapar.⁸¹

d) el-Kurtubî (v. 671/1273) geniş îzâhında Enes b. Mâlik, İbn Abbas, İbn Ömer, Mücâhit ve İkrime gibi sahabî ve tâbîlerden nakledilen rivâyetleri sıralar. Bunlarla beraber, hurma ağacına benzetilen “kelime”nin, “müminin kalbindeki iman” olarak açıklanabileceğini söyler. Nitekim müminin semâya yükselen sâlih amelleri ağacın semâya uzanan dallarına, Allah'ın bahşettiği sevap ise dallardaki meyvelere benzetilmiştir. Yani İbadet eden mümin her vakit meyve veren tayyib ağaç gibidir.⁸²Habîs kelime, küfür kelimesi veya kâfirin kendisidir. Habîs ağaç ise, rivâyetlerde olduğu üzere hanzale ağacıdır. Bu ağacın topraktan suyu emecek

⁷⁶ Yûsuf Sûresi 12/35. âyete binâen.

⁷⁷ Enbiyâ Sûresi, 21/111. âyete binâen.

⁷⁸ Sâd Sûresi, 38/88. âyete binâen.

⁷⁹ el-Cassâs, Ahmed b. Ali Ebû Bekir er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Dâr-u İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 1405/1985, IV, 399-401.

⁸⁰ el-Kiyâ el-Herrâsî, Ali b. Muhammed b. Ali Ebû'l-Hasan et-Taberî İmâdüddin, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1985, IV, 237-238.

⁸¹ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Muhammed b. Abdullah, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, III, s. 90-94.

⁸² Bkz. el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Ferh el-Hazrecî Şemsüddîn, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, Kahire, 1964, IX, 359-360.

sağlam kökleri yoktur, yani asılsızdır. Habîs kelime şirk, habîs ağaç ise müşriktir. Müşrik, köksüz ağaç gibi, kendisiyle amel edeceği bir asla sahip değildir ve devrilmeye mahkûmdur.⁸³

Kurtubî “حِينَ” kavramının ahkâm yönüyle ilgili detaylı îzâhlarından kaçınır ancak değişik zaman birimleri ifâde edebileceğini, dolayısıyla her ifâdede farklı anlaşılabilirliğini âyetlerden örnekler vererek açıklar. Örneğin bir meyve ağacının senede bir defa meyve vermesine binâen âyette geçen “حِينَ” lafzının seneyi ifâde ettiğine hükmedilebilir. Ancak “filan kimseyle bir vakte (حِينَ) kadar konuşmamaya yemin ediyorum” diyen kişinin, bu lafızla bir seneyi kastettiği söylenemez. Ebû Hanîfe genel anlamda akit, adak, yemin ve benzeri şeylerde geçen “حِينَ” lafzının altı ayı ifâde ettiğine hükmetmiştir.⁸⁴

Değerlendirme

Ahkâm tefsirlerinin bazılarında söz konusu âyetlere dâir herhangi bir açıklama yapılmadığı, açıklama yapan müfessirlerin de zaman birimi belirttiği için fikhî açıdan önem arz eden “حِينَ” kavramı üzerinde durduğu görülmektedir. Kurtubî'nin ise diğer müfessirlerden farklı olarak âyeti bütünüyle ve oldukça ayrıntılı ele alması, buna karşılık zaman ifâde eden “حِينَ” lafzına ise kısaca değinmesi dikkat çekicidir.

2. 4.) Filoloji Ağırlıklı Tefsirlerde İbrâhim Sûresi 24-26. Âyetler

Bu başlık altında Zemahşerî, Beydavî, Nesefî gibi müfessirlerin dilbilimsel açıklamaları da zikredilecektir. Söz konusu tefsirler, tefsir tarihiyle ilgili kaynaklarda “lügavî tefsir” cümlesinden sayılmasa da⁸⁵ muhtevâlarındaki oran itibâriyle sâir dirâyet tefsirlerine göre daha yoğun dilbilimsel îzâhlar içerdikleri görülmektedir.

a) el-Ferrâ (v. 207/823), “وَمَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ” cümlesiyle başlayan 26. âyetin Übeyy b. Ka'b kıraatında “وَضْرَبَ مَثَلًا كَلِمَةً خَبِيثَةً كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ” şeklinde okunduğunu ifâde eder. Böylece “مَثَلٌ” kelimesi yeni bir cümle başı olarak değil “ضْرَبَ” fiilinin mef'ûlü olarak nasbedilmiştir. Her iki kıraat de doğrudur.⁸⁶

b) Ebû Ubeyde (v. 209/824)sadece 25. âyette geçen “تُؤْتِي أَكْثَرَهَا كُلَّ حِينٍ : meyvesini her zaman verir” ifâdesini ele alır. Söz konusu ifâdenin bu ağaçta“hurmaların çıkması” olduğunu söyleyen Ebû Ubeyde'nin, âyetteki ağacı hurma ağacı olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. “حِينَ” ise altı ay veya benzeri bir zaman dilimini ifâde etmektedir.⁸⁷

c) el-Ahfeş (v. 215/930) “ضْرَبَ اللَّهُ كَلِمَةً” cümlesinin “ضْرَبَ اللَّهُ كَلِمَةً طَيِّبَةً” anlamında olduğunu belirtir. Yani “كَلِمَةً طَيِّبَةً” fiilinin mef'ûlü olduğu için naspedilmiştir. “الْأَكْلُ” kelimesi de “الطَّعَامُ : yiyecek” anlamındadır.⁸⁸

⁸³ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, IX, 362.

⁸⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, IX, 361.

⁸⁵ Bkz. Aydın, İsmail, *Kur'an'ın Filolojik Yorumu*, Tıbyan Yay., İzmir, 2012, s. 120-166.

⁸⁶ el-Ferrâ, Ebû Zekerriyya Yahya b. Ziyad b. Abdillâh ed-Deylemî, *Meâni'l-Kur'an*, Dâru'l-Mısıriyye, Mısır, tsz., II, 76.

⁸⁷ Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî, *Mecâzu'l-Kur'an*, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1381/1961, I, 340.

⁸⁸ el-Ahfeş, Ebû'l-Hasan Said, *Meâni'l-Kur'an*, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1990, II, 407.

d) İbn Kuteybe (v. 276/889) tayyib kelimenin “لا إله إلا الله” ile yapılan “şehadet”, tayyib ağacın ise hurma olduğunu söyler. Habîs kelime şirk, habîs ağaç ise Enes b. Mâlik’ten gelen rivâyetle hanzaledir. Şirk kelimesi yerinden koparılmış olan bir hanzale ağacına benzetilmiştir. Ne yerde kökü, ne gökyüzüne uzanan dalları ne de meyvesi vardır.⁸⁹

e) ez-Zeccâc (v. 311/923) temiz ağacın hurma olduğunu, müminin imanına, dünya ve ahirette kendisine sağlayacağı hayır ve faydaya misâl teşkil ettiğini; habîs ağacın ise hanzale olduğunu, kâfirin küfrüne ve masiyetine misal olarak zikredildiğini belirtir. Tevhid ebedî olarak kalıcı ve fayda vericidir, küfür ise köksüzdür.⁹⁰

f) en-Nehhâs (v. 338/949) “وَمَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ” âyetinin müpteda ve haberden oluştuğunu, el-Kisâi ve el-Ferrâ’nın Übeyy b. Ka’b kıraatine istinaden âyetin “وَضْرَبَ مَثَلًا كَلِمَةً خَبِيثَةً كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ” şeklinde okunmasını da caiz gördüklerini söyler.⁹¹

g) Zemahşerî (v. 538/1143) diğer tefsirlerde geçen dilbilimsel açıklamaları biraz daha detaylı ele alır.24. âyetteki “كَلِمَةً طَيِّبَةً” ifâdesinin gizli bir fiilin mefulü olduğunu belirtir. Yani bu ifâde “كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ جَعَلَ” anlamındadır ve “ضَرَبَ اللَّهُ” cümlesinin tefsiridir; tıpkı “*Sultan, Zeyd’i şerefliydirdi: ona elbise giydirdi ve onu ata bindirdi*” denirken yapılan açıklama gibi. Aynı zamanda “مَثَلًا” ve “كَلِمَةً” kelimelerinin “ضَرَبَ” fiili münâsebetiyle de mansup kılınmış olması mümkündür. Böyle düşünülürse “جَعَلَهَا” anlamındadır yani “ضَرَبَ كَلِمَةً طَيِّبَةً مَثَلًا” demektir. Daha sonra gelen “كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ” ise mahzuf bir müptedânın haberidir. Yani mâna itibariyle “هِيَ كَشَجَرَةٌ طَيِّبَةٌ” demektir. 26. âyette yer alan “مَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ” cümlesindeki “كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ” ise “كَمَثَلِ” anlamındadır. Yani “habîs ağacın sıfatı habîs kelimenin sıfatı gibidir” demektir. Bu âyette geçen “كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ” in 24. âyette geçen “كَلِمَةً طَيِّبَةً” e atfen mansup okunduğu da bilinmektedir.⁹²

h) Beydâvî (v. 685/1286) dilbilimsel açıdan Zemahşerî’nin söylediği şeyleri aynen fakat biraz daha mücmel bir şekilde beyan eder.⁹³

i) Nesefî (v. 710/1310) de Beydâvî gibi Zemahşerî’nin dilbilimsel açıklamalarını tekrar etmiştir. Hatta onun *Medârik* adlı tefsirinde, yukarıda zikrettiğimiz “*شَرَفَ الْأَمِيرُ زَيْدًا كَسَاءَ حُلَّةٍ، وَحَمَلَهُ عَلَى فَرَسٍ*” örneğinin dahi aynen tekrar edildiği görülmektedir.⁹⁴

Değerlendirme

Görüldüğü gibi el-Ferrâ ve en-Nehhâs’ın 26. âyetin i’râbindan, el-Ahfeş 24. âyetin i’râbiyla beraber “الْأَكْلُ” kelimesinin anlamından bahsetmektedir. Ebû Ubeyde’nin “حين” kavramını mecâzî bir kullanım olarak algıladığı; İbn Kuteybe

⁸⁹ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Garibu’l-Kur’ân*, tsz., s. 198-199.

⁹⁰ ez-Zeccâc, İbrahim b. es-Sırrî b. Sehl Ebû İshak, *Meâni’l-Kur’ân ve I’râbuhu*, Âlemu’l-Kütüb, Beyrut, 1988, III, 160-162.

⁹¹ en-Nehhâs, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmail b. Yunus el-Muradî en-Nahvî, *I’râbu’l-Kur’ân*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2001, II, 231-232.

⁹² ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 552-553.

⁹³ el-Beydâvî, *Envâru’t-Tenzil*, III, 198.

⁹⁴ en-Nesefî, *Medârikü’t-Tenzil*, II, 171.

ve Zeccâc'ın ise tayyib kelime/ağaç ve habîs kelime/ağaç kavramlarını îzâha muhtaç buldukları görülmektedir. Âyetlerle ilgili en detaylı dilbilimsel açıklamayı Zemahşerî yapmıştır. Beydâvî ve Nesefî gibi seçkin müfessirlerin açıklamalarından, Zemahşerî'yi dilbilimsel açıdan otorite kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Özellikle Taberî öncesi bilginlerden İbn Kuteybe ve Zeccâc'ın söz konusu âyetlerde tefsirini yaptıkları noktalar, diğer bütün tefsir ekollerinin de üzerinde durduğu îzâhı zarurî noktalarıdır.

2. 5.)İşârî/Tasavvufî Yaklaşım Ağırlıklı Tefsirlerde İbrâhim Sûresi 24-26. Âyetler

a) Âyette geçen “كلمة طيبة كشجرة طيبة” ifâdesi İmam Cafer es-Sâdık'a isnat edilen tefsirde: “Allah hoş kelimeyi: Kökü kalplerde, dalları meveddet semâsında bulunan hoş bir ağaç olarak tavsif ediyor. Bu ağacın aslı iman, başı akıl, dalları korku, yaprakları ilim, meyveleri cennet, halâveti de muhabbettir” şeklinde îzâh edilmiştir.⁹⁵ Misâlin devamını teşkil eden “ومثل كلمة خبيثة كشجرة خبيثة” âyeti ise Ebû Abdurrahman es-Sülemî (v. 412/1021)'nin *Hakâiku't-Tefsîr*'inde yine İmam Cafer'e izâfe edilerek: “Habîs ağaç şehvetlerdir. Bu ağacın yeri nefisler, suyu emel, yaprakları tembellik, meyveleri günahlar, sonucu ise ateştir”⁹⁶ rivâyeti ile açıklanır.

b) Sûfî müfessirlerden Sehl et-Tüsterî (v. 283/897), İbn Abbas'tan rivâyetle Hz. Peygamber'in tayyib ağaç hakkında: “Bu mûmindir, kökü toprakta dalları semâdadır” şeklindeki açıklamasını zikreder sonra da “yani amelleri semâya yükseltilmiş ve makbûl olmuştur” îzâhını yapar. Nitekim temiz kelime olan ihlas ve tevhid, güzel olan hurma ağacı gibidir. Müminin makbûl amellerinin kökü tevhididir. Yeryüzündeki en habîs ağaç ise kökü olmayan hanzale (Ebû Cehil karpuzu veya zakkum) ağacıdır ki, küfür ve nifak tıpkı ona benzer. Ahirette de bir sebâtı ve faydası yoktur.⁹⁷

c) Tasavvuf Dönemi'nin önde gelen sûfilerinden olan Ebû Tâlib el-Mekkî (v. 386/ 997) âyette geçen tayyib şecerenin hurma olduğunu bunun da kelime-i tevhide misal olarak verildiğini söyler. Bu tespiti de İbn Abbas'ın: “Kelime-i tevhiden daha tatlı bir şey yoktur, tıpkı şecere-i tayyibe olan hurma ağacı gibi. Çünkü meyveler arasında da taze hurmadan daha tatlısı yoktur. Bunun içindir ki Resûlullah müminin tatlılığını, yumuşaklığını, kuvvetini, sebatını ve aslını hurmaya benzetmiştir” sözlerine dayandırır.⁹⁸

d) *Letâifu'l-İşârât* müellifi el-Kuşeyrî (v. 465/1073) “شَجَرَةٌ طَيِّبَةٌ” ile marifete ve imana misal verildiğini söyler ve misali genişçe tefsir eder. Özetleyecek olursak: Bu ağacın kökü marifettir, iman hüccet ve delillerle musahhihtir, dalları ise farzları yapmak ve günahları terk etmek olan Sâlih amellerdir. Her türlü zarardan korunması gereken bu ağacın yaprakları kulluğun âdabıyla durmak, çiçekleri güzel ahlâk, meyveleri ise Allah'a itaatın tatlılığı ve

⁹⁵ Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa-65 Nüshası, *Tefsîru İmam Cafer Sadık*, v. 67a.

⁹⁶ Nwyia, Paul, S. J., “Le Tafsîr Mystiqué Attribue A Ğa'far Sadiq-Édition critique”, *Mélanges de L'Université Saint-Joseph*, Sayı: XLIII, Fasikül: 4, Imprimerie Catholique, Beyrouth, 1968, s. 204.

⁹⁷ et-Tüsterî, Sehl b. Abdillâh, *Tefsîrü't-Tüsterî*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2002, s. 86-87.

⁹⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Hârisî, *Kütü'l-Kulüb Fi Muameleti'l-Mahbûb*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2005, II, 290-291.

hizmetin lezzetidir. “كَلِمَةٌ طَيِّبَةٌ” Allah’a ve Resûlü’ne şehâdet kelimesidir.⁹⁹ “كَلِمَةٌ طَيِّبَةٌ” ise küfür kelimesidir, bunun “شَجَرَةٌ خَبِيثَةٌ” habîs bir ağaç oluşu şirkin necâsetindedir. Küfür ve şirk, sahih bir aslı olmadığı için köksüz olan ve yıkılıp giden ağaç gibidir.¹⁰⁰

e) Tefsirinde Mâide Sûresi’nden sonraki kısmı tamamlayamamış olan Râgıb el-İsfahânî (v. 502/1108)’nin İbrâhim Sûresi’nin bu âyetlerine, *ez-Zeria* adlı eserinde değindiği görülmektedir. O, tayyib ağaç ile akla, habîs ağaç ile hevâya misâl verildiğini söyler. Buna göre temiz dallar “nur ve İslam”, habîs dallar ise “küfür ve dalâlet”tir.¹⁰¹

f) İslam fikir tarihinde dönüm noktalarından biri sayılan İmam Gazâlî (v. 505/1111) söz konusu âyetlere değindiği eserlerinde tıpkı İsfahânî gibi, Allah’ın Tayyib ağacı akla, habîs ağacı ise hevâya benzettiğini ifade etmiştir.¹⁰² Gazâlî, sürekli ibadetin ve tefsir, hadîs, akâid gibi çeşitli hüccetlerle imanı takviye eden ilimlerle meşguliyetin; kalbe ilk telkinle giren iman çekirdeğinin suyu ve terbiyesi gibi olduğunu ve böylece iman çekirdeğinin filizlenip, neşvünema kazanıp, kökleri sâbit ve râsih, dalları semâya uzanmış, sapasağlam ve tayyib bir ağaca tahavvül edeceğini söyler.¹⁰³

İmam Gazâlî yine *İhyâ*’da, tayyib kelimenin benzetildiği ağacın muhabbet ve marifet ağacı olduğunu belirtir.¹⁰⁴ Bu ağacın meyveleri, kalpte, dilde ve diğer organlarda tezâhür eder.¹⁰⁵ Fâtır Sûresi 10. âyette yer alan “إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ” ifâdesi de, İbrâhim Sûresi’nde verilen misâldeki, kökü yerde sabit ve dalları semâya uzanmış olan Tayyib ağaca işaret eder. “الْكَلِمُ الطَّيِّبُ” marifetullah yani Allah’ı tanımaktır, sâlih amel ise marifetin cemâli ve hizmetkâridir.¹⁰⁷

g) Ruzbihan el-Baklî (v. 606/1209) tasavvufî kavramlarla yoğurduğu, tayyib ağacı ezeli inâyetle, tayyib kelimeyi ilham ve marifetle ilişkilendirdiği; bu arada tıpkı diğer mutasavvıflar gibi ağacın azalarıyla ilgili benzetmeleri de ihmal etmediği açıklamasında şunları kaydeder: Âyette yer alan “tayyib ağaç”ın suyu, ezeli inâyetin güzelliğinin denizlerinden ve kadîm iradeden gelmektedir. Muvahhid, ârif ve muhiblerin ruhlarına tecellî meyvelerini veren bu ağaç, her vakit siddıkların gönüllerini ve mukarreblerin akıllarını envârının feyziyle doldurmaktadır. Bu ağaçtan tecelli-i zât ve sıfatın meyveleri yenir ve onunla evliya ve siddîkînin kalpleri terbiye olunur. Zâtı müşâhede meyvesi, muvahhidlerin

⁹⁹ el-Kuşeyrî, Abdülkerim b. Havâzin Ebû’l-Kâsım, *Letâifü’l-İşârât*, el-Hey’etü’l-Mısriyyeti’l-Âmmeti li’l-Kitab, Mısır, 1981, II, 248-249.

¹⁰⁰ Kuşeyrî, *Letâifü’l-İşârât*, II, 249.

¹⁰¹ Râgıb el-İsfahânî, Ebû’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *ez-Zeria İlâ Mekârimi’s-Şeria*, Dâru’s-Salam, Kahire, 2007, s. 93-94.

¹⁰² İmam Gazâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed, *Mizanu’l-Amel*, Dâru’l-Maârif, Mısır, 1964, s. 245.

¹⁰³ İmam Gazâlî, *İhyâ Ulûmi’d-Dîn*, Dâru’l-Marife, Beyrut, tsz., I, 94; a. mlf.: *Kavâidu’l-Akâid*, Âlemu’l-Kütüb, Lübnan, 1985, s. 75-77.

¹⁰⁴ Bkz. İmam Gazâlî, *İhyâ*, IV, 316, 330.

¹⁰⁵ İmam Gazâlî, *İhyâ*, IV, 330.

¹⁰⁶ Fâtır, 35/10.

¹⁰⁷ İmam Gazâlî, *İhyâ*, IV, 317.

kalplerine tevhid, tağrîd, gına, bekâ, sahv, mahv, hayat ve velâyet olarak intikal eder...¹⁰⁸

Bu minvâlde uzun açıklamalar yapan Baklî, “tayyib kelime”nin de aynı şekilde; Allah’ın sevdiği kulların kalplerine ilham edilen marifet olduğunu belirtir. Bu marifet ağacının kökleri kalplerin arzında sabittir, dalları ise ruhların semâsına uzanmaktadır. Söz konusu ağacın suyu müşâhedenin keşif denizinden gelmekte ve Rabbinin izniyle vuslat bostanında her zaman makamların, hallerin, keşiflerin, kerametlerin, ferasetlerin envainı vermektedir...¹⁰⁹

Baklî ağacın azalarını da şu benzetmeyle açıklar: Tayyib ağaç, ruh bostanlarının toprağına Hakk’ın diktiği kelime-i tevhiddir ki kökü Allah’ın tevfiğiyle sâbit olarak durur, inâyet suyu ile sulanır, marifetle susuzluğu gider. Bu ağacın kurbiyet semâsına uzanan dalları muhabbet, yaprakları şevk, meyveleri aşk, bekçisi riâyet, tarlası kifâyet, gündüzü (ışığı) ise ünsiyettir. Akılların orada sakin olduğu gölgesi ise, Allah’ın cemâlinin gölgelerinden bir gölgedir.¹¹⁰ Daha sonra konuyla ilgili İbn Atâ, Muhammed b. Ali ve Ebû Said el-Harrâz’dan rivâyette bulunan¹¹¹Baklî, habîs kelime ve habîs ağaçla ilgili de özetle şunları söyler:

Habîs ağaç dalâlet suyuyla sulanır. Kökleri nifak, gövdesi küfür, dalları hevâ, yaprakları evham ve zann-ı fâsid, meyveleri ise; şüphe, şirk, tembellik, cimrilik, yalan, iftira, gıybet, koğuculuk, hırs, kıskançlık, şehvet, azgınlık ve gazap gibi şeylerdir.¹¹² Muhammed b. Ali et-Tirmizî’ye göre habîs ağaç dildir. Mümin onu havf kılıcıyla kesmediği müddetçe habîs kelime meyvelerini vermeye devam eder. Bazıları bu ağacın, bir kararı olmayan ve sahibini cehenneme götüren nifak olduğunu da söylemiştir. Habîs ağaç İbn Atâ’ya göre, insana kizb ve fücür kapılarını açan gıybet ve iftiradır. Cafer es-Sâdık’a göre habîs ağaç şehvetler; toprağı nefisler, suyu emel, yaprakları tembellik, meyveleri günahlar, sonucu ise ateştir.¹¹³

g) Muhyiddin İbn Arabî (v. 638/1239)’ye nisbet edilen ancak aslında Abdürrezzak el-Kâşânî (v. 730/1329)’nin olduğu söylenen tefsirde tayyib kelimenin, Hz. İsa’yı “Allah’ın kelimesi”¹¹⁴ şeklinde tavsif eden âyetle ilişkisi kurularak “tayyib ruh” olduğu belirtilir. Bu kelimenin benzetildiği tayyib ağaç ise Kur’ân’da zeytin, hadîste hurmadır. Kökü itminan ve delillerle sapasağlam itikattır. Dalları ruhun semâsına uzanır, Allah’ın tevfiği ve kolaylaştırmasıyla her zaman marifet, hikmet ve hakikat meyvelerini verir. Habîs kelime ise hanzale ağacına benzeyen habîs ruhtur. İtikadı şüpheli ve istikrarsız olduğu için kökü yoktur ve yıkılacaktır.¹¹⁵

¹⁰⁸el-Baklî, Ebû Muhammed Sadruddîn Ruzbihan b. Ebî Nasr, *Arâisu'l-Beyân fî Hakâiki'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2008, II, 261.

¹⁰⁹el-Baklî, *Arâis*, II, 262.

¹¹⁰el-Baklî, *Arâis*, II, 262.

¹¹¹Bkz. el-Baklî, *Arâis*, II, 262.

¹¹²el-Baklî, *Arâis*, II, 263.

¹¹³el-Baklî, *Arâis*, II, 263-264.

¹¹⁴Nisa, 4/171.

¹¹⁵İbn Arabî, Şeyhu'l-Ekber Ârif-i Billâh Allâme Ebû Abdillâh Muhyiddîn, *Tefsîru İbni'l-Arabî*, y.y., tsz., I, s. 346.

h) Bursevî (v. 1127/1715) tıpkı Zemahşerî gibi “كَلِمَةٌ طَيِّبَةٌ” in “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ” olduğunu ancak Kur’ân, tesbih, tahmid, istiğfar, tevbe, İslam’a davet ve benzeri bütün kelâmın buna dâhil olduğunu belirtir. Tayyib kelimenin benzetildiği güzel ağacının her vakit meyve vermesi gibi, müminin sâlih amelleri devamlı Allah katına yükselir.¹¹⁶ Aynı şekilde, “كَلِمَةٌ خَبِيثَةٌ” küfür sözüdür ancak bütün kabîh sözler, küfre davet, hakkı yalanlama ve benzeri kelimeler de buna dâhildir. Habîs kelimenin benzetildiği ağaç köksüzdür ve meyveleri acıdır.¹¹⁷ Bursevî genel hatlarıyla diğer tefsirlerle ortak olan bu îzâhtan sonra, mutasavvıfların yorumlarından örnekler vermektedir.¹¹⁸

i) Âlûsî (v. 1270/1854) de diğer müfessirler gibi 24. âyette verilen “tayyib kelime/ağaç” misalinin kelime-i tevhide işâret olduğunu belirtir. Bu ağacı Allah, ervâh bostanlarına dikmekte, kökünü tevfiikle sâbit, dallarını da kurbet semâsına doğru uzanır kılmaktadır. Suyu inâyet, gövdesi marifet, dalları muhabbet, yaprakları şevk, koruyucusu ise riâyettir. Bu ağaç her zaman ubudiyet latîfelerinden ve Rubûbiyet nurlarının irfanından meyveler verir.¹¹⁹ Bazıları, “temiz kelime” ile kastedilenin; kökü itminanda sâbit, itikadının sağlamlığı delile dayalı, dalları ruh semâsına uzanan ve Allah’ın ihsan ettiği kolaylık ile her vakit marifet, hikmet ve hakikat meyvelerini veren “arınmış nefis” olduğunu söyler.¹²⁰ Habîs ağaç da, habîs kelime olan küfre veya habîs nefse işârettir. Âlûsî, İmam Cafer es-Sâdık’a istinaden, “habîs ağaç şehvetler, toprağı nefisler, suyu tûl-i emel, yaprakları tembellik, meyveleri günahlar ve varacağı yer cehennemdir” tefsirini de nakleder.¹²¹

Değerlendirme

Âyetlere işârî/tasavvufî açıdan yaklaşan müfessirlerin rivâyetlerde yer alan hurma ve hanzale’den genel anlamda bahsetmeyerek âyetlerde verilen ağaç misâlini çeşitli ahlâkî unsurlarla zenginleştirdikleri görülmektedir. Ancak bunu yaparken tayyib kelime ve ağacın iman/mümin; habîs kelime ve ağacın küfür/kâfir olduğunu temele alıp yorumlarını ona göre şekillendirdikleri anlaşılmaktadır. Âyetlerin zâhirî anlamından uzaklaşmakla tenkit edilen İbn Arabî (el-Kâşânî) tefsirinde bile bu çerçeveden çıkılmamış olması kanaatimizce son derece önemlidir.

Bu çerçevede tayyib kelime/ağacı tevhid, ihlas, ilim, akıl, tayyib ruh, Kur’ân, Allah korkusu, marifet, günahlardan kaçınmak, kulluk, güzel ahlak, Allah yolunda hizmet, ezeli inâyet, tevfiik, kurbiyet, muhabbet, tecelli, müşahede, şevk, ubudiyet, sağlam itikat, itminan, tesbih, tahmid, istiğfar, tevbe, İslam’a davet ve cennet gibi unsurlarla; habîs kelime/ağacı ise bunların tam tersi olan küfür, şirk, dalâlet, nifak, habîs ruh, şehvet, hevâ, nefis, zann-ı fâsid, şüphe, şüpheli itikat, istikrarsızlık, tûl-i emel, tembellik, cimrilik, yalan, iftira, gıybet, koğuculuk, hırs,

¹¹⁶ Bursevî, İsmail Hakkı b. Mustafâ el-İstanbulî el-Hanefî el-Halvetî, *Rûhu'l-Beyân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz., IV, 414.

¹¹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IV, 414-415.

¹¹⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IV, 415.

¹¹⁹ el-Âlûsî, Şihabuddin Mahmud b. Abdillâh el-Hüseynî, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'u'l-Mesânî*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, VII, 218.

¹²⁰ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, VII, 218.

¹²¹ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, VII, 218.

kıskançlık, şehvet, azgınlık, gazap, tenbellik, bütün kabîh sözler, küfre davet, hakkı yalanlama ve cehennem gibi unsurlarla ilişkilendirmişlerdir.

3) Şîi Tefsirleri'nde İbrâhim Sûresi 24-26. Âyetler

a) İlk Dönem Şîi müelliflerden Ali b. İbrâhim el-Kummî (v. 307/920) İmam Muhammed el-Bâkır'a isnad edilen şu nakli yapar: Tayyip ağaca benzetilen tayyip kelime Resûlullah'tır. Kökü yani nesebi Hâşimoğulları toprağında sâbittir. Bu ağacın ana gövdeden ayrılan kısmı Ali b. Ebî Tâlib, dalı Fâtıma, meyveleri Ali ve Fâtıma'nın çocukları olan imamlar, yaprakları ise onların taraftarlarıdır. Şîa'ya mensup bir mümin öldüğünde o ağaçtan bir yaprak düşer, aynı şekilde bir mümin doğduğunda ise o ağaçta yeni bir yaprak oluşur. Habîs ağaca benzetilen habîs kelime ise Hz. Muhammed (s.a.s.)'in düşmanlarının misalidir. Bunlar amelleri semâya yükselmeyen kâfirler ve çok azı hariç, oturdukları mecliste ve mescitte Allah'ı zikretmeyen ve amelleri semâya yükselmeyen Ümeyyeoğulları'dır.¹²²

b) el-Ayyâşî (v. 320!/932!)'nin İmam Muhammed el-Bâkır ve İmam Cafer es-Sâdık'a dayanan nakline göre "tayyip ağaç" Hz. Peygamber'dir ve ondan sonraki imamlardır. Sabit asıl onlardır. Ağacın dalları ise, şümûlüne dâhil olan kimseleri kapsayan velâyettir.¹²³ Ayyâşî daha sonra el-Kummî'nin zikrettiği misâle benzer şekilde İmam Cafer'e istinâden bu ağacın kökünün Hz. Peygamber; gövdesinin Hz. Ali; dallarının imamlar ve onların soyundan gelenler; meyvelerinin imamların ilmi; yapraklarının ise onların taraftarları olduğunu söyler. Bir mümin ölünce o ağaçtan bir yaprak düşer, doğunca bir yaprak yeşerir. Bu ağacın sürekli meyve vermesi de, insanların imamların ilminden sürekli istifâde etmesidir.¹²⁴ Yine İmam Cafer'e dayanan haberde, bu âyetlerin Hz. Peygamber'in *ehl-i beyti* ve onların düşmanları hakkında verilmiş bir darb-ı mesel olduğu nakledilir.¹²⁵

c) En ılımlı Şîi müfessirlerden biri olan et-Tabersî (v. 548/1154) önce âyetlerin lafzî açıklamalarını yapar. Tayyip kelimenin ne olduğuyla ilgili Sünnî kaynaklarda İbn Abbas'tan nakledilen "kelime-i tevhiddir, Allah'tan başka ilah olmadığına şehadet etmektir" açıklamasına yer verir. Tayyip ağaçla ilgili de yine İbn Abbas'tan mervî olan "cennette bir ağaçtır" ve Enes b. Mâlik'ten mervî "hurma ağacıdır" rivâyetlerini zikreder. Bununla birlikte Kummî'nin İmam Muhammed el-Bâkır'a, Ayyâşî'nin İmam Cafer es-Sâdık'a istinâden naklettiği; ağacın kökü, gövdesi, dalları, meyveleri ve yaprakları ile ilgili benzetmeyi zikreder.¹²⁶

et-Tabersî, İbn Abbas'a istinaden Hz. Cebrâil'in Hz. Peygamber'e, "sen bir ağaçsın, Ali onun dalı, Fatıma yaprağı, Hasan ve Hüseyin ise onun meyveleridir" dediğini de nakleder. Söz konusu ifâdedeki ağaçla, âyette geçen ağacın kastedildiği söylenmiştir. Her ne kadar onun dünyevî bir cismi yoksa da özellikleri malumdur. Ayrıca tayyip kelimenin iman, tayyip ağacın ise mümin olduğu belirtilmiştir.¹²⁷ Bu

¹²²el-Kummî, Ebû'l-Hasan Ali b. İbrahim, *Tefsîru'l-Kummî*, thk. Seyyid Tayyip el-Müsevî el-Cezâirî, Müessesetu Dâri'l-Kitab, Kum, 1968, I, 329.

¹²³el-Ayyâşî, Ebû'n-Nasr Muhammed b. Mes'ud, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, Müessesetu'l-A'lemî, Beyrut, 1991, II, 241.

¹²⁴el-Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, II, 241.

¹²⁵el-Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, II, 242.

¹²⁶et-Tabersî, Emînu'l-İslam Ebû Ali el-Fadl b. Hasan, *Mecmau'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'l-Murtaza, Beyrut, 2006, VI, 56.

¹²⁷et-Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, VI, 57.

ağacın her zaman meyve vermesi konusunda yine İbn Abbas, Hasan el-Basrî ve Said b. Cübeyr'den mervî haberleri zikreden et-Tabersî bu rivâyetlerle beraber Ayyâşî'nin rivâyetine benzer şekilde "Muhammed Ailesi'nden olan imamların ve onların şîasının helâl ve harama dâir verdikleri fetvâlardır" açıklamasını yapar.¹²⁸

Habîs kelime ve ağaç konusunda da yine aynı yöntemi izleyen et-Tabersî, tıpkı rivâyet ağırlıklı Sünnî tefsirlerinde olduğu gibi İbn Abbas, Enes b. Mâlik, Mücâhid, Hasan el-Basrî ve Dahhâk gibi sahabe ve tabiûn kuşağına mensup zevâtan mervî haberleri zikreder. Bunun yanında İmam Muhammed el-Bâkır'a istinâden bu habîs ağacın Ümeyyeoğulları'nı imlediği yönündeki rivâyeti zikretmeyi de ihmâl etmez.¹²⁹

d) Seyyid Hâşim el-Bahrânî (v. 1107/1695), Şîî tefsir geleneğinde ikinci rivâyet dönemi tefsirlerinden sayılan *el-Burhân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'da; âyetlerde geçen "*tayyib ağaç*"la ilgili İmam Cafer es-Sâdık'a isnat edilen rivâyeti özetle zikreder. Tayyib ağacın kökü Resûlullah, gövdesi Emîrül-Mü'minîn (Hz. Ali), dalları onların soyundan gelen imamlar, yaprakları Ehl-i Beyt taraftarları (yani Şîa), meyveleri ise Ehl-i Beyt'in ilmidir.¹³⁰ Bahrânî bu açıklamadan sonra hem yukarıda zikrettiğimiz, el-Kummî'nin İmam Muhammed el-Bâkır'dan naklettiği rivâyetin aynısını nakletmiş; hem de bu rivâyeti el-Kummî'nin ağızından ikinci defa nakletmiştir.¹³¹

e) el-Huveyzî (v. 1112/1700) özellikle, Küleynî (v. 328/940)'nin *el-Usûl Mine'l-Kâfi*, Şeyh Sadûk (v. 381/991)'un *Meâni'l-Ahbâr*, Tabersî (v. 548/1154)'nin *Mecmau'l-Beyân* gibi eserlerinden yani temel Şîî kaynaklarından; söz konusu âyetlerle ilgili "hadîs" rivâyetlerini (Hz. Peygamber'e ve on iki imama ait sözleri) alt alta sıralamış ancak kendisi hiçbir yorum yapmamıştır.¹³² Bunların bir kısmını daha önce zikredilmişti. Tam bir Şîî rivâyet tefsiri görünümündeki eserinin genelinde de el-Huveyzî'nin üslûbu aynı minvâldedir.

f) et-Tabatabaî (v. 1401/1981) önce âyetlerin lafızlarının sarîh anlamları üzerinde durur ve lügavî boyutuyla ilgili detaylı açıklamalar yapar. Tayyib kelime ve ağaç, habîs kelime ve ağaçla ilgili Sünnî rivâyet tefsirlerinde de yer alan yorumları genel olarak zikreder. Ancak sahabe ve tâbiî ismi vermeden "قيل /denilmiştir" üslûbunu kullanır. Kendi kanaatini tayyib kelime ve ağaçtan kastın tevhid olduğu şeklinde bildiren Tabatabaî, sair inançların tevhide bağlı olarak geliştiğini, güzel ahlâk ve sâlih amellerin de buna bağlı olduğunu söyler. Habîs kelime ve ağaç da şirk ve ona bağlı zarar ve şerlerdir. Tabatabaî, diğer Şîî müfessirlerin tayyib ağaçla ilgili rivâyet ettikleri benzetmeyi zikretmemiş bu paralelde habîs ağacın Ümeyyeoğulları olduğu hakkında da herhangi bir şey söylememiştir.¹³³

¹²⁸et-Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, VI, 57.

¹²⁹et-Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, VI, 57.

¹³⁰el-Bahrânî, Seyyid Hâşim, *el-Burhân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, tahkik: Kısmu'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Müessesetü'l-Bi'se, Kum, tsz., III, 422-423.

¹³¹el-Bahrânî, *el-Burhân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, III, 423-425.

¹³²el-Huveyzî, Abdulali b. Cum'a, *Tefsîru Nûri's-Sekaleyn*, y.y., tsz., II, 535-538.

¹³³et-Tabatabaî, Seyyid Muhammed Hüseyin, *el-Mizan fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut, 1997, XII, 48-51.

f) Çağdaş Şîî müelliflerden Nâsır Mekârim eş-Şîrâzî, günümüz Şîî tefsirinin en önemlilerinden olan *el-Emsel* adlı eserinde; kadîm tefsirlerin beyan ettiği açıklamalar ışığında bir özet yapar: Müfessirler “tayyib kelime” için, “kelime-i tevhid”, “Allah’ın emirleri”, kelime-i tevhidin muhtevâsı ve mefhûmu olan “iman”, “mümin olan kimse” ve son olarak “sâlih amel” îzâhlarını yapmıştır.¹³⁴ Şîrâzî, tayyib kelime için verilen bu mânaların hepsinin doğru olduğunu hatta tayyib kelimenin bütün mahlûkata şamil olduğunu söyler. Nitekim yaratılan her bir şey “كلمة الله: Allah’ın kelimesi”dir. “Tayyib” ifâdesi tâhir ve nazîf olan her şeye şâmilidir. Bu misâlin, çığırların, yolların, düsturların, programların, amellerin ve insanların tamamına şümûlü vardır. Sonuçta Allah’ın yarattığı bütün mevcûdat tâhir, nazîf ve bereketlidir. Hepsi birer tayyib ağaç gibidir.¹³⁵

Nitekim yaratılmış olan şey, özünde hareket ve neşvünemaya sahiptir, hakikatte cansız değildir. Ağaç misali buna işaretler. Keza tayyib ağaç, görüntüsünden gölgesine kadar her yönüyle tayyibdir; ince bir ölçü ve mekanizmaya sahiptir; yerden sökölmez sapasağlam kökleri, Güneş ışığının altında fezaya uzanan dalları vardır. Zaten dallar ne kadar uzun olursa o kadar sağlam kökün varlığına işaret eder. Ayrıca dallar ne kadar yüksek olursa kirlenmekten ve tozlanmaktan o kadar uzak olur.¹³⁶ Bu ağacın her vakit meyve veriyor olması, meyvesinin son derece bol olduğunu; hangi mevsim ve zaman olursa olsun elimizi ona uzattığımızda boş dönmeyeceğimizi gösterir. Çünkü bu ağaç Rabbinin izniyle âdetullahın fevkindedir.¹³⁷ Şîrâzî özelliklerini saydığı bu tayyib ağaç misâlinin “kelime-i tevhid”, “marifet sahibi imanlı insan” ve “temiz, hayattar ameller” için de aynen geçerli olduğunu belirtip¹³⁸ şunu ekler:

*“Müminlerin büyükleri olan yüce insanlar Allah’ın tayyib kelimeleridir. Onların hayatları bereketin aslıdır. Duâları hareketin sebebidir. İzleri, işleri, sözleri, konuşmaları, kitapları, öğrencileri, hayat hikâyeleri hatta kabirleri bile ilhâm ve hayat kaynağıdır aynı zamanda terbiye edicidir.”*¹³⁹

Değerlendirme

Âyetlere kendi itikâdî perspektifleriyle yaklaşan Şîî müfessirlerde, Ehl-i Sünnet’e âit tefsir litaratüründe rastlanmayan açıklamalar görölmektedir. Klasik Şîa düşüncesini yansıtan Kummî, Ayyâşî, Bahrânî, Huveyzî gibi müfessirlere göre tayyib ağaç, başta Hz. Peygamber olmak üzere Hz. Ali, Hz. Fâtîma, Ehl-i Beyt imamları ve bütün Şîa mensuplarını kapsar. Bu durumda habîs ağaç da kaçınılmaz olarak Hz. Peygamber ve Ehl-i Beyt’in düşmanları, yani Şîa bakışına göre özellikle Ümeyyeoğulları olacaktır. Söz konusu müellifler bu klasik yorumu en temel Şîî hadis kaynaklarına dayandırarak, özellikle İmam Muhammed el-Bâkır ve İmam Cafer es-Sâdik’a istinâd eden nakiller ışığında yapmışlardır.

Kendi dönemine nispeten sıra dışı Şîî müfessirlerden olan Tabersî, İbn Abbas, Enes b. Mâlik, Hasan el-Basrî, Said b. Cübeyr gibi sahâbe/tabîûn

¹³⁴eş-Şîrâzî, Nâsır Mekârim, *el-Emsel Fî Tefsîri Kitabullahi'l-Münzel*, Müessesetü'l-Bi'se, Beyrut, 1992, VII, 500.

¹³⁵eş-Şîrâzî, *el-Emsel*, VII, 500.

¹³⁶eş-Şîrâzî, *el-Emsel*, VII, 500-501.

¹³⁷eş-Şîrâzî, *el-Emsel*, VII, 501.

¹³⁸eş-Şîrâzî, *el-Emsel*, VII, 501.

¹³⁹eş-Şîrâzî, *el-Emsel*, VII, 502.

kuşağından mervî haberleri zikreder. Âyetlerin tefsirini tıpkı bir sünnî müellif gibi yapan Tabersî, Şîî kaynaklarında geçen tayyib ve habîs ağaç yorumlarına da yer vermiştir. Keza Tabatabaî de Tabersî ile aşağı yukarı aynı metodu izlemiştir diyebiliriz. Şu farkla ki sahabe/tâbiûn isimlerini zikretmemiş ve tayyib/habîs ağaç yorumuna yer vermemiştir. Aynı şekilde Ehl-i Beyt ve Emevîlerden bahsetmeyen Şîrâzî, tayyib kelimenin Allah'ın yarattığı her şeye şâmil olduğunu; güzel, hoş, temiz her türlü maddî ve manevî unsura şümülû bulunduğunu belirttikten sonra Müminlerin büyüklerinin de hidâyete götürücü tayyib kelimeler olduğunu vurgulamıştır. Kanaatimizce onun, kâinat-insan, âfâk-enfûs ilişkisini vurgulayan bu îzâhı oldukça önemlidir. Bu çerçevede son dönem Şîî müfessirlerin eski taassuplarından sıyrılıp bir miktar yumuşadığını söylemek mümkündür.

4) Son Dönem Tefsirleri'nde İbrâhim Sûresi 24-26. Âyetler

a) el-Kâsımî (v. 1914) âyetlerle ilgili kısa açıklamasında; verilen misâlin hak ve batılın dolayısıyla da hak ve bâtil ehlinin misali olduğunu; hakkın sebât ve sağlamlığına, bâtilin ise ademine vurgu yapıldığını belirtir. "Tayyib" sıfatı ağacın görüntüsü, sûreti, şekli, kokusu, meyvesi ve faydası gibi bütün yönlerini ifâde etmektedir. Bu ağacın her zaman meyve vermesi ise müminin bereket ve hayrının dâimî olduğuna ve kesilmediğine delildir.¹⁴⁰

b) Bilimsel Tefsir Ekolünün en meşhur temsilcisi sayılan Tantavî Cevherî (v. 1940) *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsirinde söz konusu âyetlerin lafzî tefsirini yaptıktan sonra, özellikle tayyib kelime/ağaç ve habîs kelime/ağaç'la ilgili klasik tefsirlerdeki rivâyetleri ve müfessirlerin hâkim kanaatlerini özetler. Verilen misâlin kendine göre neticelerini beyan ederek îzâhatını yapar.¹⁴¹

Cevherî 1909'da kaleme aldığını belirttiği bölümde; âyetlerde verilen ağaç misalinin Kur'ân'daki en güzel misâllerden olduğunu belirterek İslam'ın bir ağaca benzediğini, kökünün Hz. Peygamber ve sahâbe olduğunu söyler. Bir ağacın zaman geçtikçe dal budak vermesi gibi, Asr-ı Saadet'te var olmayan çeşitli dinî ve fennî ilimler sonradan ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla fennî ilimler de bu ağacın dallarından olduğu halde Müslümanlarca ihmâl edilmiştir. Aynı şekilde dinin özünden uzaklaşarak; İslam, bazı fikhî meselelerin teferruatı gibi ayrıntılardan ibâret sanılmış ve bunlar dinin aslı zannedilmiştir. Oysaki bunlar dinin usulüne değil fûrûna dâirdir. Ayrıca zamanın geçmesiyle İslam'ın usûlünü ve özünü beyan eden İbn Rüşd, İmam Gazâlî ve benzeri âlimler zemmedilerek dinin özünden uzaklaşmıştır. Bunların hepsinin sonucu olarak da Müslümanlar teknik gelişimden mahrum kalmıştır.¹⁴²

Cevherî'nin 1909 yılına ait bu görüşlerinde, Osmanlı'nın sona yaklaşmış durumda olan yıkılış sürecinin; İslam Âlemi'nin sanayi devrimi ve Batı emperyalizmi karşısındaki mağlup vaziyetinin izleri görülmektedir. Cevherî de çağdaşı olan birçok mütefekkir gibi bu durumu Müslümanların, İslam'ın özünden uzaklaşmalarına ve mesâilerini dinin aslından ziyâde fer'î ve şeklî unsurlarına harcamalarına bağlamaktadır. Cevherî'nin söz konusu ağaç misâlinde ilim ve

¹⁴⁰ el-Kâsımî, Muhammed Cemâlüddin b. Muhammed Saîd b. Kâsım el-Hallâk, *Mehâsinü't-Te'vil*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, VI, 314.

¹⁴¹ Bkz. Cevherî, Tantavî, *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Matbaatu Mustafa el-Bâbî'l-Halebî, Mısır, 1346/1928, VII, 188-190.

¹⁴² Cevherî, *el-Cevâhir*, VII, 196.

fenlere intikâli de bilimsel tefsir metodunu ne kadar içselleştirdiğini göstermektedir.

c) Elmalılı Hamdi Yazır (v. 1942)'ın *Hak Dini Kur'ân Dili* adlı geniş tefsirinde İbrâhim Sûresi'nin bu âyetlerine maalesef temas etmediği ve herhangi bir açıklama getirmediği görülmektedir.¹⁴³

d) Muhammed Draz (v. 1958) Kur'ân'daki ahlâkî esasları tespit ettiği eserin içeriğine paralel olarak âyetlerde geçen temiz ve habîs ağaç misallerinin, nazarî sıdk ve kizbe tatbik edilebileceği gibi amelî sıdk ve kizbeyani insanın fazilet ve reziletlerine de tatbik edilebileceğini söyler.¹⁴⁴ Ona göre bu âyetler aynı zamanda bâtılın ve şerrin âkibetinin adem ve yokluk olduğuna; hak ve hayrın ise bâkî kalıp ebedî meyveler vereceğine remzetmektedir.¹⁴⁵

e) Hasan Basri Çantay (v. 1964) *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm* adlı, yer yer tefsir özelliği de taşıyan meâl çalışmasında söz konusu âyetlerle ilgili uzun bir açıklama yapmıştır. Çantay'ın bu açıklamada makalenin ilgili bölümlerinde yer verdiğimiz *İ'lâmu'l-Muvakki'in, Lübâbu't-Te'vil, Medârik, Keşşaf, Mefâtihu'l-Gayb ve Müfredât-ı Râğıb* gibi eserlerden nakiller yapmıştır.¹⁴⁶

f) Sosyolojik/İçtimâî Tefsir ekolünün önemli temsilcilerinden sayılan Seyit Kutup (v. 1967), kökü sağlam ve dalları göklere uzanan güzel bir ağaca benzetilen “güzel söz” ile kökü yerden kesilmiş habîs bir ağaca benzetilen “habîs söz”ü gözlerimiz önünde resmedilmiş bir sahneye benzetir. Bu sahnede peygamberlik ağacı ve Hz. İbrahim'in bu ağaç üzerine yansımış gölgesi net bir şekilde görülmektedir. Çünkü hem bu âyetlerin geçtiği sûre İbrâhim Sûresi'dir hem de Hz. İbrahim birçok peygamberin büyükbabasıdır. Her peygamber, bu ağacın her dönemde verdiği güzel ve tatlı birer meyve gibidir. Bu ağaç, iman, hayır ve hayâtiyet meyveleri verir. Tayyib söz -hak söz- tıpkı güzel bir ağaç gibidir; sağlam, haşmetli ve meyvelidir. Bâtıl rüzgârlar ne kadar şiddetli olursa olsun onu yerinden sökmez, tuğyan kazmaları ona güç yetiremez. Bu ağacın verdiği meyveler hiç kesilmez çünkü onun tohumları her an çoğalan ruhlarda yeşermektedir. Aynı şekilde habîs söz -bâtıl söz- tıpkı habîs bir ağaç gibidir, büyür, dalları birbirine karışır. Bazı insanlar onun güzel ağaçtan daha iri, daha güçlü olduğunu zannedebilir ancak onun bu görkemi geçici bir süre içindir ve sonra tekrar yere yıkılacaktır, istikrarı ve bekâsı yoktur.¹⁴⁷

Kutub, sosyolojik tefsirin tipik bir örneği olan ve bütün zamanlardaki iman-küfür mücadelesine vurgu yapan îzâhındaki bu tasvirin hayatın realitesi olduğunu söyler. Nitekim hayr-ı aslî hiçbir zaman ölmeyecektir ve bakîdir. Şer ise ancak içine karışmış kimi iyilik kalıntıları yok olana kadar yaşayabilir. Ona göre bu esasların, yani hayrın karşılığının hayır, şerrin karşılığının ise şer oluşunun türlü

¹⁴³Bkz. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Şura Yayınları-Çelik Yayınevi, İstanbul, 1993, V, 19.

¹⁴⁴Draz, Muhammed b. Abdullah, *Düstûru'l-Ahlâk fi'l-Kur'ân*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1998, s. 257-258.

¹⁴⁵Draz, *Düstûru'l-Ahlâk fi'l-Kur'ân*, s. 285.

¹⁴⁶Çantay, Hasan Basri, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, Risale Yayınları, İstanbul, 1993, II, 111-112.

¹⁴⁷Seyyid Kutub, İbrahim Hüseyin eş-Şarbî, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, Dâru's-Şurûk, Kahire, 1991, IV, 2098-2099.

örnekleri her zaman yaşanmaktadır. Ama insanlar çoğu zaman hayat koşturmacası içinde bunları unutmaktadır.¹⁴⁸

g) İbn Âşur (v. 1973) âyetlerde geçen tayyib-habîs “kelime” ve “ağaç”ın ne olduklarını klasik tefsirlerdeki açıklamalar ışığında özetlemiş bu arada ilgili diğer bazı âyet ve hadîsleri de zikretmiştir.¹⁴⁹

h) Mevdûdî (v. 1979)’ye göre, “tayyib kelime”, doğru söz, sağlam inanç anlamındadır. Bu da tevhidi kabul etmek, peygamberlere, vahye ve ahirete inanmaktır. Evrendeki tüm sistem, müminin şehâdet ettiği bu güzel sözdeki gerçekliğe dayandığından, yer ve bütün sistemi onunla işbirliği içindedir. Bütün sistemiyle beraber gökyüzü onun hizmetindedir. Bu nedenle müminle tabiat kanunu arasında bir çatışma yoktur. Hayat sistemini “tayyib kelime”ye dayandıran herkes her an ondan meyvesini alır. “Habîs kelime”, “tayyib kelime”nin tam tersidir. Gerçek dışı ve yanlış olan her şey için kullanılabilir. Âyette ise kişinin hayat sistemini dayandırdığı yanlış inanç ve akide anlamında kullanılmaktadır. Yanlış inanç dayanıklı ve sürekli değildir çünkü tabiat kurallarına terstir. Bu nedenle evrendeki her şey ona karşı çıkar ve onu reddeder. Güzel söz, insanlık tarihi boyunca tek ve aynı kalmış, hiçbir zaman silinmemiştir. Bunun aksine tarihte sayısız kötü söz ortaya çıkmış, tarih kitaplarındaki isimleri dışında hiçbirinden iz kalmamıştır.¹⁵⁰

Mevdûdî’nin âyette geçen ağacı, her kişinin kendi dünyası olarak algıladığı ve bir nevi psikolojik tefsir yaptığı anlaşılmaktadır. Eğer söz konusu ağacın kökü tevhid olursa kişi ruhsal açıdan rahat, bütün kâinatla uyumlu ve huzurlu bir hayat sürecek; aksi olursa yani küfür nazarıyla bakılırsa kâinat o kişiye yabancılaşacak ve adeta düşman vaziyetini alacaktır.

i) Muhammed Seyyid Tantavî (v. 2010), tefsirinde bu âyetlerle ilgili şimdiye kadar zikrettiğimiz belli başlı rivâyetleri aynen nakletmiş aralarda Âlûsî’nin görüşlerine de yer vermiştir.¹⁵¹

j) el-Cezâîrî klasik rivâyetleri detaylı olarak zikretmeksizin “tayyib kelime”nin kelime-i tevhid, “tayyib ağaç”ın hurma, “habîs kelime”nin küfür, “habîs ağaç”ın ise hanzale olduğunu söylemiş ve kısa bir açıklama yapmıştır.¹⁵²

k) Süleyman Ateş “Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri” adlı eserinde, söz konusu âyetlerle ilgili Taberî’nin İbn Abbas, İbn Ömer ve Enes b. Mâlik’ten yaptığı birkaç rivâyeti zikrederek: “Bunlar güzel sözlerdir ancak âyetin genel bıraktığını öyle değerlendirmek daha doğrudur. Güzel olan, iyiliğe sevk eden her söz meyveli ağaç gibi yararlıdır. ‘Kelime’, söz anlamına geldiği gibi bilgi mânasına da gelir. Bilgi ruhun gıdasıdır. Beden nasıl besin maddelerinden gıda alırsa ruh da

¹⁴⁸ Kutub, *Fî Zılâli’l-Kur’ân*, IV, 2099.

¹⁴⁹ İbn Âşur, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir b. Âşur et-Tûnusî, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr (Tahrîru’l-Ma’na’s-Sedîd ve Tenvîru’l-Akli’l-Cedîd Min Tefsîri’l-Kitabi’l-Mecîd)*, Dâru’t-Tûnusiyeye, Tunus, 1984, XIII, 223-225.

¹⁵⁰ Ebû’l-A’lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996, II, 551-552.

¹⁵¹ Bkz. Tantavî, Muhammed Seyyid, *et-Tefsîru’l-Vasît li’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Dâru Nehdati Mısır, Kahire, 1998, VII, 549-553.

¹⁵² Bkz. el-Cezâîrî, Câbir b. Mûsa b. Abdülkadir b. Câbir Ebû Bekir, *Eyseru’t-Tefâsîr li-Kelâmi’l-Aliyyi’l-Kebîr*, Mektebetü’l-Ulûmi ve’l-Hikem, Medîne, 2003, III, 55-56.

bilgiden gıda alır. Marifet mevsim mevsim değil, her zaman ürün veren ruhsal ağaçtır. Ruh dâima onunla beslenir. Çirkin söz ise ruha zararlıdır” der.¹⁵³

Ateş’in âyette geçen “kelime” kavramına “bilgi” anlamını yüklemesi, dolayısıyla tayyib kelimeyi de ruhun beslendiği irfânî bilgi yani “marifet” olarak değerlendirmesi de kanaatimizce bu konu sadedinde yapılmış kayda değer yorumlardan biridir.

Değerlendirme

Cevherî'nin ilmî tefsir açısından yaklaşarak tayyib ağacı İslam'a, onun dallarını ise aslî ilimlerin üzerine tesis edilen fer'î ilimlere benzetmesi; Kutub'un İbrâhim Süresi'nde geçen söz konusu ağaç misalinden İbrâhimî nübüvvet ağacına ve insanlık tarihindeki hak-bâtıl mücadelesine intikâli; Mevdûdî'nin tayyib/habîs kelime ve ağaç misâllerinden insanın husûsî dünyasına, kâinata bakışınave uyumuna atıf yapması son derece ilginçtir. Genel itibariyle baktığımızda ise, örnekleme yaptığımız son dönem müfessirlerinin, kendi ilgi alanlarına göre bazı açılımlar geliştirmiş olsalar da temelde rivâyet tefsirlerinin şekillendirdiği çerçevenin dışına çıkmadıklarını söylemek mümkündür. Dolayısıyla klasik bütün tefsirlerin belirttiği gibi tayyib/habîs ağaç, iman/küfür, hak/batıl, hayır/şer, sıdk/kizb gibi zıt unsurların tümünü anlatan bir metafor konumundadır.

SONUÇ

Bu küçük çalışmanın perspektifiyle, tefsir müktesebâtının temelini öncelikli olarak Hz. Peygamber'den, sahâbe ve tâbiûndan yapılan nakillerin oluşturduğunu bir kez daha görmek mümkündür. Neredeyse bütün müfessirlerin ilk etapta, “Hz. Peygamber bu âyetle ilgili bir şey demiş miydi?” ve “Bu âyetin ilk muhâtapları olan sahâbiler ne anlamıştı?” sorularıyla yola çıktıkları anlaşılmaktadır ki bu tarz ve üslûp bir bakıma “tefsir” ilminin fiilî bir tarifi durumundadır. Rivâyet tefsirlerinde, genel karakteristik itibariyle Hz. Peygamber, Sahâbe, Tabiûn ve sonraki nesillerden yapılan nakiller zikredilmiştir.

Dirâyet tefsirlerinde ise mevcut rivâyetlere de yer verilmekle birlikte daha ziyâde söz konusu meselde açıklığa kavuşturulması hedeflenen noktaların nasıl yorumlanabileceği ve nelere teşmil edilebileceği konusunda akla ve manevî tecrübeye dayalı îzâhlar yapılmıştır. İlk bakışta farklı tefsir ekollerini yansıtacak belirgin yorumlara kapalı gibi görünse de, söz konusu âyetlerde geçen tayyib/habîs kelime ve ağaç meselinin kelâmî, işârî, mezhebî, sosyolojik ve bilimsel tefsir perspektifinden de yorumlanabildiği görülmektedir. Özellikle Mâturîdî, Kuşeyrî, Gazâlî, Râzî, Baklî ve İbn Teymiyye gibi müelliflerin, âyetleri tefsir ederken eskileri tekrar etmekten ziyade ufuk açıcı bir takım yeni açılımlar ihtivâ eden îzâhlar yaptıkları, buna karşın filolojik ve fikhî yaklaşımların ağırlıklı olduğu tefsirlerin ise söz konusu âyetlerin tefsirini zenginleştirici pek farklı unsurlar içermediği söylenebilir. Son dönemde Tantavî Cevherî, Seyyid Kutup ve Mevdûdî gibi isimlerin söz konusu âyetlerle ilgili özgün açıklamaları da kendi çağdaşları arasında dikkat çekici niteliktedir. Bu arada Şîî düşünceyi yansıtan müfessirlerin de ağaç meselinden mazlum Ehl-i Beyt'e ve zâlim Ümeyyeoğulları'na intikâl edebilmeyi başardıkları görülmektedir.

¹⁵³ Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni ufuklar Neşriyat, İstanbul, tsz., V, 24-25.

Dirâyet tefsiri cümlesinden sayabileceğimiz işârî/tasavvufî yorumlarda, tefsir metodunun tabiatı gereği daha geniş bir tefekkür alanı oluştuğu ve buna bağlı olarak ilgi çekici/zengin unsurlardan oluşan açıklamaların yapıldığı görülmektedir. Bununla birlikte çoğu zaman tenkitlere hedef olan işârî/tasavvufî tefsirlerde, -İbn Arabî'ye nispet edilen tefsir dâhil olmak üzere- ilk dönem rivâyet tefsirlerinde çizilen çerçevenin temel alındığı ve bu temel eksenden sapılmadan mânevî deneyimler ışığında yorumlar yapıldığı belirtilmelidir.

Genel anlamda dirâyet tefsirlerindeki bu açıklama faaliyetinin altyapısını ekseriyetle rivâyetlerin oluşturduğu görülmektedir. Zira tespit edebildiğimiz kadarıyla müfessirlerin çoğu konuyla ilgili hadislerin; İbn Abbas, Enes b. Mâlik, İbn Ömer gibi sahâbe kuşağına mensup râvîlerin ve onları takip eden tâbiûn kuşağı tefsir bilginlerinin açıklamaları ekseninden ayrılmadan fikir üretmiştir. Bu durum, tefsir faaliyetinde asıl unsuru, özellikle hicrî ilk asra nispet edilen sahîh rivâyetlerin oluşturduğunu teyit etmektedir. Bu arada Şîî müfessirlerin de ekseriyet itibarıyla kendi hadîs kaynaklarındaki rivâyetlere bağlı kaldıkları görülmektedir.

İncelediğimiz âyetlerin muhtevâçatısını oluşturan “tayyib ağaç” ve “habîs ağaç” misallerinin aslında birer metafor olarak kullanıldığı ve mecâzî olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü söz konusu âyetlerde, “tayyib (habîs) kelime, tayyib(habîs) bir ağaçtır” denmemekte; “tayyib (habîs) kelime, tayyib (habîs) bir ağaç gibidir” denmektedir. O halde burada önemli olan *tayyib/habîs* ağacın mahiyeti değil, müminlerle kâfirlerin durumudur. Bu durum, muhatapların zihninde tayyib ağacın hurma, habîs ağacın hanzale olarak canlanmasına da engel değildir.

Bu itibarla âyet muhtevâsının metodu doğrudan etkilediği anlaşılmaktadır. Her müfessir öncelikle, muhtevâdaki kapalı unsurların içeriğini doldurmaya çalışmıştır. Bu faaliyet esnasında âyetlerin ilk muhâtabı olan kuşaktan gelen nakiller genel çerçeveyi çizmiştir. Yapılan îzâhlarda birçok tefsir ekolünün izlerine rastlamak mümkündür ancak genel anlamda bütün müfessirlerin; söz konusu âyetlerin tefsirini yaparken iman/küfür, mümin/kâfir, hak/batıl ekseninde yani temelde bulunduğu görülmektedir. Bunun yanında Kur'ân'ın itikâd, ibadet ve muâmelat gibi ana unsurlarıyla ilgili herhangi açık bir hüküm içermeyen söz konusu meselin, çoğu tefsir metodu için yoruma açık değilmiş gibi görüldüğü halde bu denli zengin bir perspektiften değerlendirilebilmesi, Kur'ân'ın mu'cizevî üslûbuyla her asra ve her meşrebe mutlaka bir şeyler söylediğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Abdürrezzak es-San'ânî, İbn Hümam Ebû Bekir el-Himyerî el-Yemânî (v. 211/826), *Tefsîru Abdürrezzak*, I-III, thk. Mahmud Muhammed Abduh, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- el-Ahfeş, Ebû'l-Hasan Said b. Mes'ade (v. 215/930), *Meâni'l-Kur'ân*, I-II, thk.: Hüdâ Mahmud Kurrâa, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1990
- Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillâh İbn Muhammed b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî (v. 241/855), *Müsned*, I-VI, Kahire 1895.
- Albayrak, Halis, *Tefsir Usûlü*, Şûle Yayınları, İstanbul 2011.

- el-Âlûsî, Şihabuddin Mahmud b. Abdillâh el-Hüseynî (v. 1270/1854), *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'u'l-Mesânî*, I-XVI, thk.: Ali Abdülbari Atıyye, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1993.
- Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, I-X, Yeni ufuklar Neşriyat, İstanbul, tsz.
- Aydın, İsmail, *Kur'an'ın Fillolojik Yorumu*, Tıbyan Yayınları, İzmir, 2012.
- el-Ayyâşî, Ebû'n-Nasr Muhammed b. Mes'ud (v. 320/932), *Tefsîru'l-Ayyâşî*, I-İttashih: Seyyid Hâşim er-Resûlî el-Mahallâfî, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut, 1991.
- el-Bağavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd b. Muhammed b. el-Ferrâ (v. 510/1116), *Meâlimu't-Tenzil fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-V, thk.: Abdürrezzak el-Mehdî, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1998.
- el-Bahrânî, Seyyid Hâşim (v. 1107/1695), *el-Burhan fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-V, tahkik: Kısmu'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Müessesetü'l-Bi'se, Kum, tsz.
- el-Baklî, Ebû Muhammed Sadruddîn Ruzbihan b. Ebî Nasr (v. 606/1209), *Arâisu'l-Beyân fî Hakâiki'l-Kur'ân*, I-III, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2008.
- el-Beydâvî, el-Kâdî Nâsirüddîn Ebî Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî (v. 685/1286), *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil (Tefsîru'l-Beydâvî)*, I-V, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut, 1997.
- el-Buhârî, Ebû Abdullâh İsmail b. İbrahim el-Cu'fî (v. 256/ 870), *Sahihu'l-Buhârî*, I-IX, thk. Muhammed Züheyr b. Nasır en-Nasır, Dâru Tavki'n-Necât, 2002.
- Bursevî, İsmail Hakkı b. Mustafâ el-İstanbûlî el-Hanefî el-Halvetî (v. 1127/1715), *Rûhu'l-Beyân*, I-X, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara, 2010.
- , *Tefsir Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
- el-Cassâs, Ahmed b. Ali Ebû Bekir er-Râzî (v. 370/980), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I-V, thk.: Muhammed Sâdik el-Kamhâvî, Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1405/1985.
- Cevherî, Tantavî, *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-XXV, Matbaatu Mustafa el-Bâbi'l-Halebî, Mısır, 1346/1928.
- el-Cezâirî, Câbir b. Mûsa b. Abdülkadir b. Câbir Ebû Bekir, *Eyseru't-Tefâsîr li-Kelâmi'l-Aliyyi'l-Kebîr*, I-V, Mektebetü'l-Ulûmi ve'l-Hikem, Medîne, 2003.
- Çantay, Hasan Basri (v. 1964), *Kur'an-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, I-III, Risale Yayınları, İstanbul, 1993.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.
- Draz, Muhammed b. Abdullâh (v. 1958), *Düstûru'l-Ahlâk fî'l-Kur'ân*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1998.

- Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Muhammed b. Abdullah (v. 543/1148), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I-IV, thk.: Muhammed Abdulkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- Ebû Hayyân, Muhammed Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân Esîrüdî el-Endelûsî (v. 745/1345), *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, I-X, thk.: Sıdkı Muhammed Cemil, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1999.
- Ebû's-Suûd, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-Îmâdî (v. 982/1574), *İrşâd-u Akli's-Selîm İla Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, I-IX, Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, tarihsiz.
- Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Hârisî (v. 386/997), *Kûtu'l-Kulûb Fî Muameleti'l-Mahbûb*, I-II, thk.: Asım İbrahim el-Keyâlî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (v. 209/824), *Mecâzu'l-Kur'ân*, I-II, thk.: Fuat Sezgin, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1381/1961.
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (v. 1942), *Hak Dîni Kur'ân Dili* (Eserin dili sadeleştirilmiştir), I-IX, haz. Kurul, Şura Yayınları-Çelik Yayınevi, İstanbul 1993.
- el-Ferrâ, Ebû Zekerriyya Yahya b. Ziyad b. Abdillâh ed-Deylemî (v. 207/823), *Meâni'l-Kur'ân*, I-III, thk.: Ahmed Yusuf Necatî- Muhammed Ali Neccar- Abdülfettah İsmail eş-Şelbî, Dâru'l-Mısriyye, Mısır, tsz.
- el-Firuzabadî, Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Yakub (v. 817/1414), *Tenvîrü'l-Mikbâs Min Tefsîri İbn Abbas*, Matbaatu Mustafa el-Bâbi'l-Halebî, Mısır 1951.
- el-Hâzin, Alâuddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhim b. Ömer (v. 741/1340), *Lübâbu't-Te'vîl fi Meâni't-Tenzîl*, I-IV, thk.: Muhammed Ali Şahin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994.
- el-Huveyzi, Abdulali b. Cum'a (v. 1112/1700), *Tefsîru Nûri's-Sekaleyn*, I-V, yayıneri yok, tarihsiz.
- İbn Arabî, Şeyhu'l-Ekber Ârif-i Billâh Allâme Ebû Abdillâh Muhyiddîn (v. 638/1239), *Tefsîru İbni'l-Arabî*, I-II, yayın yeri yok, tarihsiz.
- İbn Âşur, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir b. Âşur et-Tûnusî (v. 1973), *et-Tahrîr ve't-Tenvîr (Tahrîru'l-Ma'na's-Sedîd ve Tenvîru'l-Akli'l-Cedîd Min Tefsîri'l-Kitâbi'l-Mecîd)*, XXX, Dâru't-Tûnusiyye, Tunus, 1984.
- İbn Atıyye el-Endelûsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdirrahman b. Temâm (v. 542/1147), *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-V, thk.: Abdüsselam Abdüşşafî Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed et-Temîmî er-Râzî (v. 327/939), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-XI, thk.: Es'ad Muhammed Tayyib, Mektebetü Nizâr, Suudi Arabistan, 1998.

- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (v. 597/1201), *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, I-IV, thk.: Abrürrezzak el-Mehdî, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1422/2001.
- İbn Kayyim el-Cevziye, Muhammed b. Ebî Bekir b. Eyyub Sa'd Şemsüddîn (v. 751/1350), *İ'lâmu'l-Muvakki'in An Rabbi'l-Âlemîn*, I-IV, thk.: Muhammed Abdüsselam İbrahim, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1991.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureşî el-Basrî ed-Dımaşkî (v. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-VIII, thk.: Sami b. Muhammed Selâme, Dâru't-Taybe, 1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (v. 276/889), *Garîbu'l-Kur'an*, thk.: Said el-Lihâm, yayın yeri yok, tsz.
- İbn Teymiyye, Takiyüddin Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abdilhalîm b. Abdisselam el-Harrânî (v. 728/1328), *el-Cevâbu's-Sahîh Limen Beddele Dîne'l-Mesîh*, I-VI, thk.: Ali b. Hasan; Abdülaziz b. İbrahim; Hamdan b. Muhammed, Dâru'l-Âsime, Suûdi Arabistan, 1999.
- , *Beyânu Telbîsi'l-Cehmiyye fi Te'sîsi Bidaihimî'l-Kelâmiyye*, I-X, thk.: Heyet, Mecmau Melik Fehd li-Tıbâati'l-Mushafî'ş-Şerîf, Medîne, 2005.
- , *Câmiu'l-Mesâil*, I-VI, thk.: Muhammed Aziz Şems, Dâr-u Âlem, 2000.
- , *Mecmûu'l-Fetâvâ*, I-XXXV, thk.: Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Mecmau'l-Melik Fehd li-Tıbâati'l-Mushafî'ş-Şerîf, Medîne, 1995.
- İmam Gazâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed (v. 505/1111), *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I-IV, Dâru'l-Marife, Beyrut, tsz.
- , *Mîzanu'l-Amel*, thk.: Süleyman Dünya, Dâru'l-Maârif, Mısır, 1964.
- , *Kavâidu'l-Akâid*, thk.: Musa Muhammed Ali, Âlemu'l-Kütüb, Lübnan, 1985.
- el-Kâsımî, Muhammed Cemâlüddin b. Muhammed Saîd b. Kâsım el-Hallâk (v. 1332/1914), *Mehâsinü't-Te'vîl*, I-IX, thk.: Muhammed Basil Uyûn es-Sûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I. bs. Beyrut, 1997.
- el-Kiyâ el-Herrâsî, Ali b. Muhammed b. Ali Ebû'l-Hasan et-Taberî İmâdüddin (v. 504/1110), *Ahkâmu'l-Kur'an*, I-IV, thk.: Musa Muhammed Ali ve İzzet Abdu Atıyye, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1985.
- el-Kummî, Ebû'l-Hasan Ali b. İbrahim (v. 307/920), *Tefsîru'l-Kummî*, I-II, thk.: Seyyid Tayyib el-Mûsevî el-Cezâirî, Müessesetu Dâri'l-Kitab, Kum, 1968.
- el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Ferh el-Hazrecî Şemsüddîn (v. 671/1273), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, I-XX, thk.: Ahmed el-Berdûnî, İbrâhin Atfîş, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1964.
- el-Kuşeyrî, Abdülkerim b. Havâzin Ebû'l-Kâsım (v. 465/1073), *Letâifü'l-İşârât*, I-III, thk.: İbrahim Besyûnî, el-Hey'etü'l Mısıriyyeti'l-Âmmeti li'l-Kitab, Mısır 1981.
- Ma'lûf, Levis, *el-Müncid fi'l-Luğa*, el-Matbaatu'l-Katolikiyye, Beyrut, 1956.

- el-Mâturîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud (v. 333/944), *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, I-X, thk.: Mecdî Baslûm, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2005.
- el-Mâverîdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî (v. 450/1059), *en-Nüket ve'l-Uyûn*, I-VI, thk.: Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdirrahim, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, tsz.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed b. Muhtar el-Kaysî (v. 437/1045), *el-Hidâye İlâ Bulûğî'n-Nihâye fî İlmi Meâni'l-Kur'ân ve Tefsîrihi*, I-XIII, Câmiatu's-Şârika, 2008.
- el-Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ (v. 1979), *Tefhîmu'l-Kur'ân*, I-VI, trc.: Kurul, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebû'l-Hasan İbn Beşîr el-Ezdî el-Belhî (v. 150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, I-V., thk. Abdullah Mahmud Şehate, Dâru İhyai't-Türâs, Beyrut 2001.
- Mücâhid b. Cebr et-Tâbiî Ebû'l-Haccac el-Mekkî el-Kureşî el-Mahzûmî (v. 104/722), *Tefsir-u Mücâhid*, thk.: Mahmud Abdüsselam Ebû'n-Nîl, Dâru'l-Fikri'l-İslamiyyî'l-Hadîse, Mısır, 1989.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî (v. 261/875), *Sahih*, I-III, nşr.: Muhammed Fuâd Abdülbakî, İstanbul, 1992.
- en-Nehhâs, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmail b. Yunus el-Muradî en-Nahvî (v. 338/949), *İ'râbu'l-Kur'ân*, I-V, Haz.: Abdülmün'im Halil İbrahim, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2001.
- en-Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Hâfîzuddîn (v. 710/1310), *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil*, I-III, thk. Yusuf Ali Bedîvî, Dâru'l-Kelimü't-Tayyib, Beyrut, 1998.
- Nwyia, Paul, S.J., "Le Tafsir Mystique Attribue A Ğa'far Sadiq-Édition critique", *Mélanges de L'Université Saint-Joseph*, Sayı: XLIII, Fasikül: 4, Imprimerie Catholique, Beyrouth 1968., s. 179-230.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed (v. 502/1108), *ez-Zerîa İlâ Mekârîmi's-Şeria*, thk.: Ebû Zeyd el-Acemî, Dâru's-Selam, Kahire, 2007.
- er-Râzî, İmam Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Hüseyin et-Teymî (v. 606/1209), *Mefâtihu'l-Gayb*, I-XXXII, Dâru İhyai't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 1998.
- es-Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim (v. 427/1036), *el-Keşf ve'l-Beyan an Tefsîri'l-Kur'ân*, I-X, thk.: Ebû Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyai't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 2002.
- es-Semerkindî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim (v. 373/973), *Bahru'l-Ulûm*, I-III, yayinyeri yok, tarihsiz.
- Seyyid Kutub, İbrahim Hüseyin eş-Şarbî (v. 1967), *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, I-VI, Dâru's-Şurûk, Kahire 1991.

- es-Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman (v. 911/1505), *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I-IV, thk.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, el-Hey'etü'l-Mısıriyyeti li'l-Âmme, Kahire 1974.
- , *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tarihsiz.
- eş-Şîrâzî, Nâsır Mekârim, *el-Emsel Fî Tefsîri Kitabullahi'l-Münzel*, I-XX, Müessesetü'l-Bi'se, Beyrut, 1992.
- eş-Şîrbînî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-Hatîb (v.977/1570), *es-Sirâcu'l-Münîr*, I-IV, Matbaatu Bulak, Kahire, 1286/1869.
- et-Tabatabaî, Seyyid Muhammed Hüseyin (v. 1981), *el-Mîzan fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Müessesetü'l-A'lemî, I-XXI, Beyrut, 1997.
- et-Tâberî, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr (v. 310/922), *Câmiu'l-Beyân Fî Te'vîli'l-Kur'ân*, I-XXIV, thk.: Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetü'r-Risale, I. bs. Beyrut, 2000.
- et-Tabersî, Emînu'l-İslam Ebû Ali el-Fadl b. Hasan (v. 548/1154), *Mecmau'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-X, Dâru'l-Murtaza, Beyrut, 2006.
- Tantavî, Muhammed Seyyid, *et-Tefsîru'l-Vasît li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I-XV, Dâru Nehdati Mısır, Kahire, 1997-1998.
- et-Tüsterî, Sehl b. Abdillâh (v. 283/897), *Tefsîrü't-Tüsterî*, thk.: Muhammed Basil Uyûn es-Sûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2002.
- el-Vâhidî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali en-Neysabûrî eş-Şâfîî (v. 468/1076), *el-Vecîz fî Tefsîri Kitabi'l-Azîz*, thk.: Safvan Adnan Dâvûdî, Dâru'l-Kalem- Dâru's-Şamiye, Dimaşk-Beyrut, 1993.
- ez-Zeccâc, İbrahim b. es-Sırrî b. Sehl Ebû İshak (v. 311/923), *Meânî'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, I-V, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1988.
- ez-Zehabî, Muhammed Hüseyin (v. 1977), *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, I-II, Mektebetü Vehbe, Kahire, tsz.
- ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer (v. 538/1143), *el-Keşşâfu An Hakâiki't-Tenzil*, I-IV, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1985.
- ez-Zerkânî, Muhammed Abdülazîm (v. 1367/1948), *Menâhilü'l-İrfan*, I-II, thk.: Ahmed b. Ali, Darü'l-Hadîs, Kahire 2001.
- ez-Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh (v. 794/1392), *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I-IV, thk.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut/ Lübnan, 1957.